

גירוש ספרד ופורטוגאל בספרות יידיש

שמואל ורסס

א. בין היסטוריה לספרות

הספרות הבלטריסטית על נושאים מתולדות עם ישראל, בגרמנית ובעברית, שנתגבשה במשך המאה הי"ט באירופה, כבר זכתה להתייחסות מחקרית בגילויים שונים. שמעון הלקין,¹ אוריאל אופק,² בן-עמי פיינגולד³ וניצה בן-ארי,⁴ ובמיוחד שמואל פיינר, בספרו 'השכלה והיסטוריה – תולדות של הכרת-עבר יהודית מודרנית',⁵ כבר נתנו את דעתם לחזיון זה של טיפוח המודעות ההיסטורית באמצעים בלטריסטיים ותיאורים אינפורמטיביים פופולריים בגרמניה ובמזרח-אירופה, אך מסתבר כי גילויי היצירה הספרותית הזאת ודרך התקבלותה טרם נבדקו ונחקרו בהיקפם הריאלי המלא והמסופף. שמעון הלקין כבר קבע בשעתו את צביונה של ספרות זו, המתורגמת מגרמנית לעברית, המאופיינת על-ידי העלילה הדרמטית, גורלם של הגיבורים האותנטיים והבדיוניים כאחד, 'הנע בין יאוש לתקווה, ובמסלול טראגי צובעים את ההיסטוריה בצבעים עזים'.⁶ אשר לקהל הנמענים של ספרות זו, ראה הלקין לפניו טיפולוגיה מעין זו מבחינת הרכבם התרבותי והרעיוני של קוראיה: 'הם נקראים גם על-ידי יהודים בעלי זקן ופיאות, וגם על-ידי משכילים. [...] אלה הם אנשים מבוגרים, מושרשים בחיי ישראל, חניכי החדרים והשיבות [...] השואפים ל"השכלה". [...] חומר הקריאה הזה, על היסודות העממיים ההיסטוריים שבו, הסעיר את רוחם, והם קוראים אותו בצמא'.⁷ הלקין התעלם לחלוטין בהגדרה קולעת זו מקהל קוראים רב, מסופף ומגוון יותר, שהיה קיים באותן קהילות של מזרח-אירופה, ולאחר מכן באמריקה, עם גלי ההגירה ההמונית בשלהי המאה הי"ט, שנוקק לספרות הכתובה בלשון יידיש, ואילו הספרות העברית היתה למענו כספר החתום; הלא הם פשוטי העם, פועלים ובעלי-מלאכה וסוחרים, ועל כולם קהל רב של קוראות, נשים שהיו רחוקות מן ההוויה המסורתית של בית-הכנסת ומן הספרות הכתובה בלשון העברית. ציבור קוראים מסופף זה אשר ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית כמעט שהתעלמה ממנו, בידועין ושלא בידועין, נוקק גם לספרות עממית-בדיונית ואינפורמטיבית, אף בנושאים של תולדות עם ישראל, ובכלל זה לפרשת גירוש ספרד.

1	הלקין, עמ' 233-239.
2	אופק, עמ' 151-179.
3	פיינגולד, עמ' 205-226.
4	בן-ארי, עמ' 63-264.
5	פיינר, עמ' 317-328.
6	הלקין, עמ' 239.
7	שם, עמ' 238-239.

היחיד שהתייחס עד כה, וזאת בהיקף מצומצם ומדגמי בלבד, לספרות זו היה שמואל פיינר בספרו 'השכלה והיסטוריה', משבא וקבע: 'הסיפור ההיסטורי בלשון יידיש היה [...] אחד האמצעים הספרותיים להפצת הכרת העבר המשכילית ברמה הנמוכה ביותר ולשכבות הרחבות ביותר ברוסיה של אלכסנדר השני'.⁸ אך ראייה זו, המצטמצמת לתקופת ההשכלה בלבד, אינה מקיפה את החיזיון הזה במלואו שהוא מסועף יותר מבחינת הרכבו של קהל הקוראים ומן הבחינה הכרונולוגית. שכן ספרות זו, שהתחילה להתרקם בשלהי תקופת ההשכלה, הגיעה לממדיה הריאליים מבחינת תפוצתה ומגוון קוראיה וקוראותיה – דווקא החל בשנות השמונים של המאה הי"ט, בעידן הפרעות ברוסיה, תנועת חיבת-ציון וההגירה ההמונית לארצות-הברית.

בעיון הבא יש משום ניסיון להציג חיזיון מרתק זה של הסיפורת ההיסטורית ביידיש, קרוב יותר לממדיו הריאליים, וזאת על-פי החומר שעמד לרשותנו בירושלים; עדיין הוא טעון כמה השלמות ביבליוגרפיות וגם תוכניות, לאור המידע הביבליוגרפי שברשותנו, אף אם עדיין אינו בגדר נמצא בעליל.⁹ בדיוננו זה הושם הדגש בעיקר על המצע הרעיוני ועל המוטיביקה העלילתית והתיאורית שלה בגלגוליה; ואילו סממני הלשון והסגנון על גווניהם השונים הם בגדר סוגיה הטעונה בירור וליבון בפני עצמו.

ב. הדים ראשונים בעיתונות יידיש

גורל היהודים בספרד הנוצרית, בעבר הרחוק ואף בהווה, כבר הועלה בפני קוראי יידיש, עם ייסודה של עיתונות בלשון זו בשנות הששים של המאה הי"ט. השבועון ביידיש, 'קול מבשר', שהופיע באודיסה שברוסיה, כבר הקדיש חיבור בנושא זה בשנת 1865. המערכת הביאה תרגום מרשמי ביקורו במדריד וטולידו מאת יוסף פעריא מיום 4.11.64, שנתפרסם בכתב העת היהודי בצרפת Archive Israelite¹⁰ על ביקורו בספרד – ועל פגישותיו עם היהודים הנסתרים, צאצאי האנוסים, אשר עדיין אינם מעיזים לגלות ברבים את דבר מוצאם היהודי מתוך פחד מפני שכניהם הנוצרים. כן הוא מתאר בפרוטרוט את המבנה הארכיטקטוני המפואר של בית-הכנסת בטולידו שנהפך לכנסיה נוצרית. עורך 'קול מבשר' מוסיף בשולי תיאור זה את הערותיו בדבר הימשכות הלב היהודי ל'מדינה יקרה זו', למרות הסבל והרדיפות שנגרמו בה ליהודים, שכן 'ארץ זו, שאליה גלה היהודי ממולדתו, ארץ הקודש, הפכה לו למולדת שנייה: אין אפוא פלא בדבר, הוא מציין, כי ספרד חשובה

8 פיינר, עמ' 332.

9 בבית הספרים הלאומי בירושלים מצאתי לפני מאגר חשוב של טקסטים, מה שאיפשר לי לבצע מחקר זה, ואני מחזיק טובה לאכסניה חשובה זו ולעובדיה. המובאות מן הטקסטים ביידיש תורגמו עליידי.

10 ראה: Correspondances Israélites de l'étrangers, Archive Israelites 1864, pp. 978–981. שם הכותב שנשתבש בגירסה ביידיש הוא במקור הצרפתי Pavia.

בעיני היהודי אף היום, שהרי זכורים לנו 'אנשי רוח ואנשי מעלה, אשר שמם עדיין חיו בקרבנו ובקרב עמי העולם, אשר חיו ופעלו לפנינו בספרד. הוא גם מזכיר שעד היום שמורים בה אוספי ספרים וכתביידי יהודיים יקרייהמציאות, שמן הראוי היה לאפשר את הגישה אליהם לחוקרים היהודים. כן מצר העורך על כך שעד היום ממשלת ספרד לא התירה ליהודים להיכנס שם ולפעול בה בגלוי.¹¹

תיאור רשמיו של פעריא, שאינו מסתיר כלל את יהדותו מהנוצרים שהוא נפגש עמם, למרות הסכנה הכרוכה בכך, מזמן לעורך 'קול מבשר' שעת כושר לצרף את הערתו האקטואלית, שכוחה יפה לגבי יהודי רוסיה. התנהגותו זו של יוסף פעריא חייבת לשמש דוגמה ומופת לאותם ברנשים בתוכנו, המסתירים את מוצאם היהודי, כשהם נפגשים עם נוצרים. אם הם עצמם מתביישים במקור מחצבתם, כיצד ירחש הנוצרי כבוד ליהודי וליהדות. נוכח מעמדם של היהודים הנסתרים בספרד הנוצרית, מתגאה העורך כי 'בארצנו אין לנו מה לפחד להודות ביהדותנו בפומבי'.¹²

הסיפור שנתפרסם בהמשכים רבים ב'קול מבשר' של שנת 1866, 'די שול אונטער דער ערד, אָדער די יודען אין שפּאַניען אין ניינצעהנטען יאָרהונדערט' (ביתהכנסת במעבה האדמה, או היהודים בספרד במאה הי"ט), מעשה ידי הצעירה ראָזאַליע בת ר' אברהם ברוק, תורגם על ידה ממאמר שקראה בכתב־העת Archive Israelite. אלה הם רשמי יהודי שביקר בספרד ובא בדברים עם צאצאי האנוסים. תוך כדי כך הוא מגולל את קורותיה של משפחה יהודית שמוצאה מפולין ושנקלעה לספרד, אף אם היעד שלה היה לעלות לארץ־ישראל, והמקיימת בה את מצוותיה של הדת היהודית בסתר וממשיכה לשמר את בית־הכנסת הנסתר מיסודם של אנוסי ספרד. היהודי מפולין, היורש את הבית ואת בית התפילה של האנוסים, מתאר את חוויותיו נוכח מראה בית תפילה עתיק זה ברוב רגש:

הייתי מעלה לנגד עיני את זעקתם המרה של המסכנים המתנסים בעינויים קשים. [...] אני רואה את דמם הניגר. [...] אני רואה כיצד בית־הכנסת הופך לבמת עונשין, קבר פעור, העומד לבלוע אל תוכו את האנשים היקרים הבאים כאן להתפלל בלחש. אימה ופחד אחזוני. ברכי דא לדא נקשו.¹³

כן מגלה אותו יהודי מפולין, בבית־הכנסת של האנוסים שעבר לרשותו ולהשגחתו, לוח שבו רשומים שמותיהם של המתפללים בו לפני דורות. הוא מוצא ביניהם רמי מעלה ואנשי שררה בניהול המדינה, שעלילותיהם ידועות בקורות ספרד, אשר שירתו אותה בנאמנות, והוא מוסיף בהשתאות: 'לא הייתי מעלה על דעתי מעולם כי כל אותם אנשי מעלה היו יהודים בסתר שעבדו את אלהיהם בנאמנות'.¹⁴

13 די שול, 1866, גל' 26, טור 408.
14 שם, קול מבשר, גל' 26, טור 408.

11 א יוד, טורים 74-78.
12 שם, טורים 74-75.

לסיפור זה, מפי יהודי שנקלע לספרד בשנות העשרים של המאה הייט ומנהל בה את חייו כיהודי בסתר, הקדימה המערכת סקירה קצרה ובה היא מספרת לקוראיה, ברוח של יראת שמים, על קורותיהם של יהודי ספרד לפני כמה דורות. היו ביניהם שרים ופקידי מלכות בעלי מעמד מכובד. עד שבאה גזירת המלך פרדיננד, שפקדה עליהם להמיר את דתם או לעזוב את המדינה. אך אלה שנשארו 'שמרו בחשאי על תורתנו הקדושה ככל שיכלו מתוך מסירות נפש יתרה'.¹⁵

אחד התיאורים הראשונים של דמות יצחק אברבנאל על רקע גירוש ספרד ופורטוגאל הוגש לקוראי 'קול מבשר' באותה שנה בנוסח עממי ובניב אידיומטי השגור ביידיש המדוברת, שיש בו כדי לקרב את המציאות ההיסטורית הרחוקה של יהדות ספרד אל עולמם של קוראיו וקוראותיו של עיתון זה.¹⁶ כך מצויר דיוקנו ומתוארת התפתחותו של אברבנאל הצעיר, אשר שקד על התורה ועל ספרי החוכמה יומם ולילה. בשל מעמדו הרם כיועץ סתרים של מלך פורטוגאל, בערה כאש קנאתם של יריביו, שלא השלימו עם עובדה זו והם נקטו את כל ההמצאות והתחבולות כדי להבאיש את ריחו בעיני המלך. אברבנאל אף היה מגינם של היהודים, כשנמלט לספרד וזכה גם בה למעמד רם בניהול המלוכה. הצלחתם של היהודים במסחר 'היתה לצנינים בעיניהם של כל הנוצרים. אך מה יכלו לעשות? – הנוצרים לא יכלו לעשות דבר נגד היהודים בשל מעמדו הרם של אברבנאל בחצר המלך'.

לבסוף, השר היהודי אינו מצליח עוד לעמוד בפרץ נוכח מזימות טורקוומדה האינקוויזיטור באיצטלה של יראת שמים נוצרית. כשאברבנאל מחליט להזדהות עם אחיו הגולים מספרד, הוא מכריז ברוח תיאור זה: 'הלא יהודי אנכי כמותם והלא אלוהיהם הוא גם אלהי. אלהים נתן, אלהים לקח, יהא שם ה' מבורך'. ואילו הגולים, הבאים לשטוח את תפילותיהם ותחנוניהם בבתי הכנסת, הם, לפי גירסה זו, מחזקים ומעודדים איש את רעהו, באומרים: 'אם נגזר עלינו למות, מוטב שאכן נמות, אך מוטב להישאר נאמנים לאמונתנו, מאשר להמירה באמונה אחרת'.¹⁷

מערכת 'קול מבשר' קובלת בהקדמה זו, כי מאז ועד היום, זה פרק זמן של 374 שנה, עדיין אין בני העם היהודי רשאים לגור בספרד:

אפילו בזמן שכל המלכים מעניקים לנתיניהם את החופש לעבוד את אלהיהם לפי דתם ואמונתם. ואילו בספרד עדיין קיים משטר של כפייה דתית.¹⁸

15 שם, גל' 19, טור 296.

16 ראה: אברבנאל, גל' 26, טורים 404-405.

17 שם, 5(1865), גל' 26, טורים 404-405.

18 שם, גל' 19, טור 296.

ג. ציור דיוקנו של יצחק אברבנאל

הסופר והמו"ל, איש אודסה, משה אליעזר ביילינסון (1835-1908),¹⁹ התמודד עם הנושא של גירוש ספרד ועם דמותו של יצחק אברבנאל. כבר בשנת 1860 פירסם תרגום עברי מספרו של פאָבוס פיליפסון 'Die Marannen' ('האנוסים'), שתרגמו מחדש בשנת 1891 מעברית ליידיש (ראה על כך להלן). לפופולריות רבה זכה הקונטרס שלו ביידיש: 'גירוש שפניא מיט דאָס לעבענס־בעש־ריבונג פון דעם בעריהמטען חכם און פילוסוף השר הגדול והצדיק הרב דון יצחק אברבנאל זצ"ל', אודיסה 1882. (גירוש ספרד בצירוף קורות חייו מאת החכם והפילוסוף המפורסם השר הגדול והצדיק הרב דון יצחק אברבנאל זצ"ל). לחוברת זו צירף ביילינסון תרגום ליידיש של 'ציון הלא תשאלו' וכן את שירו 'דאָס פאַרבלאַנדזיעטע קינד' (הילד התועה) – שיר אליגורי על עם ישראל הנודד בעולם ללא הפגות וקובל כלפי שמים על מר גורלו.

הסיפור האוטוביוגרפי של אברבנאל על קורות חייו ועל גורלם של גולי ספרד הוא למעשה, כהודאתו של ביילינסון בגוף החוברת, מושתת על סיפורו של רקנדורף, במסגרת הסדרה הנודעת שלו 'מסתרי היהודים' בלשון הגרמנית, ששימשה לאחר מכן בחלקה תשתית לספרו של א"ש פרידברג 'זכרונות לבית דוד',²⁰ סדרה זו, על ארבעת הכרכים שלה, מושתתת על המוסכמה של שלשלת אוטוביוגרפית, מדור לדור, של נציגי המשפחה, המנחילים לצאצאיהם את סיפור חייהם על רקע אירועים גורליים בקורות עם ישראל. הסיפור ביידיש שלפנינו, עיבוד חופשי של הפרק 'מטה הנדודים' בספרו של רקנדורף, הוא מכתבו של יצחק אברבנאל אל בנו יהודה, שנכתב כביכול בוונציה בשנת 1506, והאב אז בן ששים ותשע.

בהתאם לקו המסורתי־יראי, אשר אותו ביילינסון נקט בעיצוב דיוקנו הרוחני של אברבנאל, הוא מציג אותו כמי ששוקד באחרית ימיו בגלותו, 'רק בתורה הקדושה', והוא עוקף את הפסקה שמצא אצל רקנדורף, בעלת המגמה המשכילית־חילונית, שבה מספר אברבנאל על עצמו:

בימי גלותי, לאחר מחקרי הדת, אך ורק המדע והמחקר, המקור המנחם אותי. כל פעם שרציתי להתגבר על עצבוני, הייתי מעיין בפסוק מן המקרא ומתעמק בו, ואז נעלמו הזכרונות הקודרים.²¹

תוך כדי מעשה העיבוד של סיפור זה ליידיש נעשו בו כמה וכמה שינויים בתוכן ובמגמה הרעיונית. סיפורו של רקנדורף במקור מדגיש את אופיו הנאור של אברבנאל, תוך זיקתו ללימודים חיצוניים, ואף מציין, כי 'ללימודים התלמודיים לא ייחס בדרך חינוכו

19 עיין עליו: לכסיקוֹדקְרסל, כרך א', טור 229.

20 ראה: רקנדורף.

21 שם, עמ' 38.

חשיבות יתירה. כן מצוי בגירסתו של המקור תיאור מפורט של הוויכוח שהתנהל בין האב יצחק אברבנאל לבנו הצעיר יהודה המתכוון לשאת נערה נוצרית – ונסב על ההבדל בין יהדות לנצרות, כשלבסוף הבן אינו משתכנע ממוסר האב ונוהג כרצונו.

בגירסתו של רקנדורף מצויים גם פרטים ופרטי פרטים על מוסד האינקוויזיציה²² ועל שיטות העינויים שנהגה בהן, לפי מקורות של היסטוריוגרפיה גרמנית, שצוינו בהערות בשולי סיפורו. כל הנתונים הללו סולקו והושמטו עליידי ביילינסון, שהשתדל לשוות לחיבורו צביון של יראת שמים. על המוטיב של הבן שהתנצר פסח ביילינסון לחלוטין. פרטים שונים מן ההווי היהודי הקרוב, נוסף לשיח העממי־ראי בידיש, קירבו את המתרחש לפני קרוב לארבע מאות שנים בארץ רחוקה, למושגי הקורא המסורתי השרוי בתוך מציאות חברתית ומושגית שונה.

בניגוד לרקנדורף מדגיש עתה אברבנאל בגירסה יראית זו בידיש, כי עיקר לימודיו בימי נעוריו היתה 'התורה הקדושה'. לעומת אברבנאל בנוסח רקנדורף, המצוין בצורה כללית כי לבש את 'מחלצות החג' לקראת פגישתו הגורלית עם מלך ספרד, הרי שבגירסת ביילינסון אברבנאל לבש את 'בגדי השבת' שלו והתפלל לאלהים שיעזור לו בשליחתו למען כלל ישראל.²³ בנוסח הגרמני קובעים הרב ונכבדי העדה עם אברבנאל שימתינו לתוצאות שיחתו עם המלך, 'הערב בבית־הכנסת', ואילו בנוסח בידיש הם ימתינו לו בבית־הכנסת 'בשעת תפילת המנחה'. אף נוסח דיבורו של הרב באותו מעמד של ציפיה דרוכה לקראת גורל היהודים רווי הבראיזמים שלא במידה, כאורת דיבורם בידיש של לומדי תורה ויראי השם, כגון: 'און אויב חס וחלילה, אל תפתח פה לשטן, די גזירה איז נגור געוואָרן מן השמים'.²⁴

ביילינסון, המפרסם את סיפורו בגירסה בידיש לאחר עידן הפרעות של שנות השמונים ברוסיה ובאווירה של קטרוג אנטישמי מתמיד בעיתונות הרוסית, מרחיב את נוסח נאמו של אברבנאל בפני המלך פרדיננד, המיועד לבטל את רוע הגזירה, ומבליט את הסמנים האפולוגטיים המצביעים על נאמנותם של היהודים לספרד מולדתם, על התועלת שהם מביאים לכלכלתה ועל מיסיהם המשולמים במועדם.²⁵ כן הוא מעלה על נס את רמתם המוסרית של היהודים:

ישאלו נא במשטרה של ספרד רבתי, כמה יהודים נידונו בכל גזילה וגניבה. ילכו נא ויספרו מה מספר היהודים המתגוללים שיכורים ברחובות. יאמרו נא כמה נערות שקועות בשחיתות המידות ונדונו על כך במדריד הבירה.²⁶

22 למרות שפעילות האינקוויזיציה הונהגה בפורטוגאל רק בשלהי המאה ה־15, בספרות הנדונה במאמר זה כל פעילות נגד האנוסים או היהודים מיוחסת לאינקוויזיציה.

23 רקנדורף, עמ' 7.

24 שם, עמ' 7.

25 שם, עמ' 11.

26 שם, עמ' 11-12.

בעקבות קודמו, מבליט ביילינסון את הקשר הטבעי של היהודים אל ספרד מולדתם: אנו וילדינו נולדנו בארץ זו, גדלנו באקלימה, נושמים את האוויר שלה, נהנים מפירותיה – ועוד לא תיקרא "מולדתנו?" – שואל אברבנאל בנאמו בפני המלך.²⁷ הדברים הללו קיבלו מן הסתם משמעות אקטואלית, גם לגבי הקורא היהודי ברוסיה, באווירה של שטנה וטענה כי היהודים זרים הם בארץ זו.

בתיאורי הגירוש וסבלם של הגולים מסתייע ביילינסון באפיזודות המרגשות של הספר 'שבט יהודה' מאת אבן-עזרא, שהיו לו מהלכים בתפוצות ישראל גם במאה הי"ט. הוא מרחיב עתה את הדיבור על ההווה המשרית של היהודים הנאלצים לעזוב את המולדת שבה נולדו ונהנו מחיי שלוה, ועתה הם מגורשים לקראת גורלם הבלתי-נודע ונפוצים על פני רחבי תבל.²⁸

תוך כדי לימוד סניגוריה על אחיו היהודים הצפויים לגירוש מנתח אברבנאל את ההרכב המעמדי של החברה הספרדית, האצולה, הצמיתים והיהודים, ומוסיף נופך אקטואלי משלו, שהוא אופייני למציאות הפיאודלית של רוסיה, לפני שחרור האיכרים, במחצית השנייה של המאה הי"ט. וכך הוא טוען, על-פי גירסת ביילינסון:

הפריץ, העצל והבזבזן, מבלה את עתותיו בציד, רכיבה, משחקי קלפים ותענוגות אחרים. לצמיתים-העבדים נשארה רק האפשרות להרטיב בדמעות את המקום בו הם נמצאים. ואילו המעמד המתנוך, מנהלי העסקים – הם אנחנו היהודים.²⁹

ביילינסון אף הוסיף לשם דרמטיזציה הרהורים נרגשים משלו, שהוא מייחס לאברבנאל בשעתו, על האדם הנאלץ בעל כורחו לנטוש את מולדתו ולהיות נע ונד בעולם.³⁰ לאחר שבכו וקוננו ותמו דמעותיהם, מספר אברבנאל בנוסח ביידיש, בהלך רוח של יראת שמים וצידיק הדין: 'הם קמו כולם כאיש אחד בלב קשוח ואיתן ונטלו באומץ בידם את מטה הנדודים ופניהם למקומות שבהם יוכלו לעבוד את אלהיהם היחיד, על פי דתם'.³¹ בשולי הסיפורים של ספר 'שבט יהודה' בדבר הסבל וההתעללות ביהודים, המשולבים בתיאור האוטוביוגרפי הבדיוני של אברבנאל, שם בפיו המחבר-המעבד את תגובותיו, כגון: 'פה נתרשש מחזה איום ונורא, אשר הלב שותת דם תוך כדי תיאורו'.³² וכשהוא חוזר על הסיפור אודות רב החובל שגול במרמה את הילדים מהוריהם והפליג עמם בלב ים, הוא מוסיף:

יכולים אנו לתאר לעצמנו את היללות והזעקות של ההורים הנואשים המושיטים את ידיהם לילדיהם המתרחקים מהם הקוראים אליהם בשמותיהם בזעקות שבר

30 שם, עמ' 16.

31 שם, עמ' 17.

32 שם, עמ' 18.

27 שם, עמ' 11.

28 שם, עמ' 16.

29 שם, עמ' 14.

ציון וירושלם

תולדות **דון יצחק אברבנאל** ז"ל

מאת החכם השלם ד"ר מאיר לעשטערס ד"ר
ונעתק משפת עבר לשפת ושאראן מאת המורה

בן ציון פ"ין מבראד

מיסד החבורה אברבנאל בעיר נאלאטא

אורך דיע געשיכטע פאן **רש"י** ז"ל

ציון וירושלם

עילה כמספר שמו ושם אבי ד"ר
בן ציון בן א מרה מרדכי דוב פ"ין

Don Isac Abarbanel und Raschi
nach Dr. Letteris und Haester
VON
BENZION FEIN

נאלאטא
דוקטוריא קאמערציאלא א. ד. זיכמאן
1911

גירוש עפ"ני

ק"ס דאס לעבענדיגייבונג פון דעם געריקטען
תקם את פילדוקה סג"ר בעלז ובעדוק

הרב דון יצחק אברבנאל ז"ל

דאס איז געווען כעס זיין גאנץ לעבענדיגייט קיניקעט און
געריקטאט (אויפן קאנענטיק). ביזא ד"ר קינים פון פארשנאג
קפאניק און געפאל. און זיין קעניג און חסיד ביזא ד"ר
נירענדיגער רעפובליק. ער האט געקאמט זיין געווען ספרים
און זייער וויכטיק. איבער היינט זיין פייער פירט
אברבנאל אויף תורה. (במקום און יאדו קצו). געשטארבן
רש"י אין פארזאג.

ציון

דאס געריקטע יעד פון ר' הורדא סג"ר (פון ד"ר קטנה)
איבער געקומען פון זשון קרטי.

א יעד דאס פערבראנדעטע קינד

הערויכענעטען פון ז. בעלינבאן

הויכע נכר לעביות ד"ר ר' ער סוכבאן כחוק סקלא
כפרים באדעכטא, נאך דרוק פאר באשען.

גירוש עפ"ני

Г. ИЮШИ ШИЛАП
г. с. Издание Эрмелей създаний
въ Варшавѣ

– ולעומתם הילדים המשיבים להם וגועים כצאן לטבח יובלו. זעקות אלה יכלו לקרוע את לב השמים, אך לא את לבו של רביהחובל השודד.³³

ועוד לא נרגע ולא שקט אברבנאל, ועמו הסופר, נוכח מחזה מזעזע זה, כשהוא פונה לקוראיו ומשתפם בחוויותיו הקשות ללא נשוא:

לאחר מחזה מעין זה כבר מיותר להמשיך; כבר תמו לכאורה כל הסיפורים. אבל לא, אישי הקורא, חייב הנך להקשיח את לבך ולשמוע משהו גרוע ומר מזה. שכן עד כה שמעת קולות של זעקות, בכיה ויללה, כלומר של אנשים חיים, אשר לבם כואב עליהם. ואילו מעתה כבר לא תאזין עוד לקולות [...] שגדמו. הם התמסרו לחלוטין לידי מלאך המות, וידיהם ממאנות לחוש בכאב, כגויה של מת בידי המנתח בסכין, ואין קץ לצרותיהם.³⁴

אברבנאל הבדיוני, של גירסה זו ביידיש, מפסיק את סיפורו בהתוודותו כי מרה נפשו

עליו, מאחר שקצרה ידו מלתאר בדבריו את תלאות אחיו, שאין להן סוף.³⁵ עם זאת מסיים אברבנאל הגולה, שמצא לבסוף את מקום המקלט שלו באיטליה, ברוח של יראת שמים ואהבת התורה:

עתה הנני, תודה לאל, יושב בשלוח ועוסק אך ורק בתורתנו הקדושה. משתדל אני להיות, ככל האפשר, מועיל לדורות הבאים. מי יתן, כי בעזרת השם יתברך יהיה שלום על ישראל, בכלל ובפרט, אמן!³⁶

קונטרס זה של מ"א ביילינסון,³⁷ 'גירוש שפאניא', זכה לכמה הדפסות, וזאת בהקשרים כרונולוגיים והיסטוריים שונים. לראשונה הופיע בוורשה בשנת 1882 (אישור הצנזורה הוא מיום 30.11.81), הווה אומר מיד לאחר גל הפרעות שפקד את יהודי רוסיה והנושא הנדון בו הלם את הרוח המרטירולוגי והאפולוגטי המסתמן בו בצורה עממית ופשטנית. הדפסתו השנייה היתה בשנת 1889 באודיסה, שם נתפרסמה גם ההדפסה של שנת 1897. כן שולבו חטיבות ממנו בחיבורו הקומפילאטיבי של "דרוקרמן בארצות-הברית, בשנת 1898 (ראה להלן).

לעומת ההדפסות הסטריאוטיפיות הללו יש עניין במהדורה המקוצרת של חיבור זה, שהופיעה בוורשה בשנת 1913. המהדיר האלמוני של קונטרס צנום זה, שהודפס על נייר פשוט, השמיט מתוכו את תרגום 'ציון', הלא תשאל' של יהודה הלוי ליידיש ואת שירו של ביילינסון. הוא גם קיצר בתיאורי סבלם של גולי ספרד שהובאו בו על-פי 'שבט יהודה' וציין במקום זה לקראת סיומו של הקונטרס משמו של אברבנאל: 'כללו של דבר, לכתוב על כל היסורים שהאנשים האלה סבלו הוא בלתי-אפשרי. קצר המצע מלהשתרע, מפאת הצורך בנייר הרבה. סופרים רבים כבר כתבו על כך בלשונות שונים, ואף בכך אין זה מקיף הכל'.

פיסקת הסיום מטעם אותו מהדיר אלמוני היא מקורית לעומת ההדפסות הקודמות של החיבור ובו מעיד כביכול יצחק אברבנאל:

ביום הגירוש אספתי את המפתחות של כל בתי-הכנסת והשלכתי אותם כלפי מעלה ובדמעות בעיני הכרוזתי: 'ריבונו של עולם, הרי לך המפתחות והיה אתה הגבאי, ופקח לנו את עינינו לאן נלך'. נפל פתק (משמים) ובו כתוב – לכו לפולין. שם תשהו עד שמשיהי יבוא במהרה בימינו. אמן.³⁸

המהדיר האלמוני צירף אפוא בסיום זה שתי אגדות הרחוקות זו מזו בזמן ובמקום. הוא ראה בגלות ספרד מעין מאורע הדומה בממדיו לחורבן בית המקדש, שלפיה הכהן הגדול

35 שם, עמ' 23.

36 שם, עמ' 27.

37 עיין עליו: לכסיקון־קרקסל, כרך א', טורים 227-228.

38 דון יצחק אברבנאל, עמ' 24.

דון יצחק אברבנאל.

כעס דעם קעניג ער זאל מבטל זיין די שרעקליכע גורה
 פון ארויסטרייבען די יודען אויס שפאניען, דער גרויס אינקוויזיט
 טאר שטייט אין אייננאנג פון צימער און ער הערט זיך איין אין
 דון יצחק

שער החוברת 'דון יצחק אברבנאל', ורשה 1913
 (דון יצחק אברבנאל מבקש מהמלך שיבטל את הגזירה הנוראה של גירוש היהודים מספרד.
 האינקוויזיטור הגדול עומד בפתח החדר ומאזין לשיחתם.)

השליך את המפתחות של בית המקדש למראה שריפתו (השווה: ירושלמי, שקלים, ו) יחד עם האגדה לגרסאותיה על קדמות היישוב היהודי בפולין.³⁹

חוברת צנומה בנוסח עממי, 'תולדות השר דון יצחק אברבנאל', ללא חתימת שם מחברה, נתפרסמה בשנת 1900 בעיירה פודגורוזה ליד קרקוב, ובה תולדותיו של אברבנאל עליופי הקדמתו האוטוביוגרפית הנודעת של אברבנאל עצמו לפירושו לספר מלכים, וכן עשרה סיפורים על גורלם המר של גולי ספרד ופורטוגאל בעקבות הסיפורים הכלולים ב'שבט יהודה'. על גבי השער הוסיף המהדיר את הפיסקה הרווחת בתרגומים ליידיש של ספרי קודש: 'כדי שכל אחד יוכל להבין תרגמנו כל זאת לעברי־טייטש'. בהקדמתו מציין המחבר, כי אמנם שמו של אברבנאל נודע לתהילה בקרב העם היהודי, אך תולדותיו אינן ידועות לציבור במידה מספקת, ואילו חוברת זו מתכוונת למלא את החסר.

עם פירוט תלאות הדרך שפקדו את גולי ספרד מסיים המחבר האלמוני על גבי העטיפה בסוף חיבורו: 'הגזירות אינן ניתנות לתיאור. אי־אפשר לתאר כל מה שיתרחש שם. מי יתן שהשם יתברך כבר ירחם על היהודים ושתבוא הגאולה השלמה במהרה'.

דמותו של יצחק אברבנאל אף קסמה למורה הוותיק, בן ציון פיין, איש ברודי שבגליציה, שתרגם מעברית ליידיש מגורמנת את קיצור הקדמתו האוטוביוגרפית של אברבנאל לספר מלכים, ופרסמה בשנת 1911 בעיר גאלאץ שברומניה, אחת מתחנות מגוריו, בשם 'ציון ירושלים', וזאת יחד עם תולדות רש"י, אשר הם שניהם מגדולי האומה היהודית והיו חשובים בעיני מלכי זמנם. כן הביא המחבר והדפיס מחדש את השיר מאת יהודה, בנו של אברבנאל, 'תלונה על הזמן', ותרגום ליידיש של הביוגרפיה הקצרה של אברבנאל שחיבר מאיר לטריס.

פיין מעלה עתה בלשונו, הרצופה גרמניסמים בתחביר ובלקסיקה, את דמותו של אברבנאל, שהיה 'דורש טוב לעמו' והשתדל למען אחיו בפני מלכי ספרד ופורטוגאל. הוא מסיים סקירה ביוגרפית זו בדברי משאלה, כי זכותו של הרב השר תגן עלינו.⁴⁰ לכך מצרף, מחבר החוברת, גם רשימה אוטוביוגרפית מפורטת על עצמו – תולדות חייו, חינוכו ופעלו בעיר ברודי ובימי שבתו באנגליה, עד הגיעו לעיר גאלאץ שברומניה שבה שימש כש"ץ. כן הוא מספר שבזימתו נקראה האגודה הציונית שבעיר זו על שמו של יצחק אברבנאל ומביא את כל שמות חבריה.

בעידן החדש של המאה העשרים הפכה דמותו של יצחק אברבנאל נושא מבוקש למחקר ההיסטוריוגרפי, ואילו ההתייחסות הבלטריסטית ביידיש אל דמותו ופועלו הפרשני וההגותי היא מזערית בלבד. נוכח היעלמותו של נושא זה מספרות יידיש בולט חיבורו הביוגרפי של יצחק מעצקער (1901–1984), הסופר והמורה בבתי־ספר של האַרבעטער רינג'.⁴¹ דאָן יצחק אברבנאל, מפרי עטו, שהופיע בניירורק בשנת 1941,

39 ראה על כך בפרוטרוט, ורסס, מציאות היסטורית, עמ' קיג-קיד.

40 פיין, עמ' 8.

41 על המחבר ראה: לעקסיקאָן-כהן, טורים 381–383.

בצירוף איורים, היה מיועד לילדי ישראל באמריקה אשר עדיין היו מבקרים בבת-י-ספר שלשונם היא יידיש.

כשם שמחברי הספרים והקונטרסים למיניהם בדור הקודם ראו לנגד עיניהם את קהל נמעניהם וכיוונו את דבריהם לרמתם ולדמות עולמם הרוחני, כך גם בחיבור ביוגרפי זה המיועד לתלמידי בית-ספר מצויה התכוונות לעולמם תוך שימת דגש על ההיבט הרוחני בעולמו של אברבנאל בילדותו ובנעוריו ועל דרכי חינוכו. כן מובלט כאן העימות בין אברבנאל ובין טורקוומדה, האינקוויזיטור הגדול, ערב הגירוש, תוך שילוב דמותו של קולומבוס, המופיע ברוזמנית בחצר המלך ומגולל בפניו את תוכניותיו הנועזות לגילוי ארצות חדשות.

כישוריו הבלטריסטיים של המחבר, שאכן פירסם קודם לכן סיפורים ורומנים ביידיש, מתגלים תוך תיאור חוויותיו של אברבנאל, נוכח גזירת הגירוש: 'דמעות רותחות נשרו מעיניו הגדולות והמאירות והתגלגלו מעל זקנו המהודר, אשר שיבה נזרקה בו באותם ימים. היו אלה דמעות של אלפי ילדים קטנים העלולים להישאר ללא בית ולהתגולל בגשם ובקרי'.⁴² הוא מפרט ומתאר את דבר התרפקותם של הגולים הנפרדים מקברי אבותיהם ומשחזר את דברי הפרידה הנרגשים אל הוריהם הקבורים שם.⁴³ תפקידו של אברבנאל כמנהיג ומורה דרך של אחיו האומללים המחזק את רוחם מובלט אף הוא: 'הוא עודדם, שלא יפחדו בפני הנדודים בנכר, ועורר בקרבם אהבה ואחוה של איש לרעהו, עד שהיו מחלקים ביניהם את פת הלחם האחרונה'.⁴⁴

ואם כי קונטרס ביוגרפי זה מכוון אל קהל קוראים חילוניים, הרי המחבר מעביר גם כאן את המסר של הנאמנות והדביקות באמונת האבות, נוכח פיתויי הנוצרים, ושם בפי הגולים את התשובה הנחרצת: 'אם נתנתק ממחצבתנו ומציוויי אלהינו, הלא נמות בעודנו חיים; ואילו אם נשאר דבקים באמונתנו ובעמנו, נשאר בחיים אפילו במותנו'.⁴⁵ ברוח אפולוגטית של פיאור דמותו של יצחק אברבנאל מסיים המחבר את תיאור קורות חייו של 'מנהיג גדול ומורה דרך, אשר ויתר על חיי עושר ועל מעמד מלכותי רם, כדי שיוכל לשרת בנאמנות את דתו ועמו'.⁴⁶

ד. בעקבות התרגומים לעברית

משה אליעזר ביילינסון התחיל כאמור לעסוק בנושא של גירוש ספרד עוד בראשית פעילותו הספרותית. כבר בשנת 1860 פרסם את תרגום הרומן הגרמני 'Die Marannen',

42 ראה: מעצקער, עמ' 36.

43 שם, עמ' 41.

44 שם, עמ' 44.

45 שם, עמ' 45.

46 שם, עמ' 45.

מאת פאָבוס פיליפסון,⁴⁷ שהופיע לראשונה בהמשכים ב" *Allgemeine Zeitung des* *Judenthums* ולאחר מכן במסגרת קובץ הסיפורים והשירים Saron, שפרסם אחיו לודביג פיליפסון בשנת 1857.⁴⁸ בטעות יוחס רומן זה ללודביג פיליפסון, עלידי ג' קרסל ועל ידי אוריאל אופק בעקבותיו.

ביילינסון תרגם לעברית את הרומן, לפי תרגום רוסי מאת ב' ברטנסון,⁴⁹ ופירסמו בוויילנה בשנת 1860 בשם: 'גלות ספרד או האנוסים בארץ שפניא', בלשון מליצית. לאחר שחזר אל הנושא של ספרד, כעבור עשרים שנה מאז תרגומו זה, בפרסום חיבורו בידידיש על יצחק אברבנאל, החליט להגיש גם לקוראי יידיש את פרי תרגומו של הרומן מעטו של פיליפסון בלבדו בידידיש, שהופיע לראשונה באודיסה בשנת 1891, ובמהדורה שנייה – בשנת 1894 (אני מצטט על-פי מהדורה ב' משנת 1894). עתה מופיע רומן זה, אשר לפי כל הסימנים תורגם ליידיש, מתוך תרגומו לעברית, בשם: 'גלות שפאניא, אַ היסטאָרישער ראָמאַן אויס דער יידישען געשיכטע אין דער צייט פון דעם שרעקליכען גירוש פון שפאָניען' (גלות ספרד, רומן היסטורי מתולדות עם ישראל, בזמן הגירוש הנורא מספרד). לתרגום זה הקדים שני שירים בידידיש, הראשון שבהם מוקדש לילדיו האהובים, שלמענם הוא מפרסם תרגום זה. מתוך כוונה להנחיל להם את קורות אחיהם, כשהוא מוצא מוסר השכל בסיפור המעשה על מסירותם ונאמנותם למורשת אבותיהם.⁵⁰ השיר השני הוא שיר הלל ליצחק אברבנאל. בנוסח של פזמון עממי מחורו הוא מתאר את דיוקנו המופתי של שר במדינה, פילוסוף ומדינאי, עתיר נכסים, ששמר אמונים ל'נקודה היהודית' (דאָס פינטעלע ייד), והקריב הכל ויצא לגלות יחד עם אחיו, עניים ועשירים גם יחד. כן מוצא מחבר השיר מעין מוסר השכל אקטואלי, שאין להתבייש כלל במוצא היהודי בפני הגויים. בראש התרגום ליידיש העממית, המשוחררת מנטל המליצה העברית המפותלת של תרגומו העברי, מביא ביילינסון את פירוט השמות של הדמויות הפועלות ברומן ותפקידיהן, כדוגמת אברהם מאפו ברומנים שלו בשעתו, וזאת כדי להקל על הקוראים לעקוב אחר מהלך העלילה הסבוכה.

מכלל הרומנים על גורל האנוסים במאה הטי"ז, הנמלטים מספרד ומוצאים מקום מקלט בהולנד הסובלנית והנאבכת בספרד הקאטולית, זכה לפופולאריות הרומן בלשון הגרמנית 'יעקב טיראדא' מאת לודביג פיליפסון, שפורסם לראשונה בשנת 1867 ותורגם לעברית על ידי שמואל יוסף פין, מן הדמויות המרכזיות בקרב משכילי וילנה. בתרגום זה לעברית משנת 1873 חלו כמה שינויים משמעותיים מחשש המתרגם בפני הצנזורה ברוסיה.⁵¹ יצחק יואל לינעצקי, מספר יידיש בעל מוניטין בשנות הששים של המאה הי"ט בעיקר,⁵²

47 עיין עליו, לכסיקון קרסל, כרך א', טורים 228–229. אופק, עמ' 152.

48 ראה עליו: The Universal Jewish Encyclopedia, Vol. VIII, p. 488.

49 לפי צייטלין BHPM, pp. 435–436. קרסל שם, מציין שהתרגום הוא מגרמנית.

50 גלות שפניא, עמ' 5.

51 העיר על כך פיינר, עמ' 327–328.

52 ראה עליו: לעקסיקאָן, כרך 5, טורים 163–168.

תרגום ספר זה ליידיש, לפי כל הסימנים, עליפי תרגומו העברי של פיין. בהתחשב בקהל הנמענים העממי נתגלגלה עתה העברית הנמלצת של פיין ליידיש מדוברת פשוטנית, חד-ממדית ורצופה דיאלוגים בידיש מגורמנת, בעיקר כשהדברים אמורים בשיח המתנהל בין אישים רמי מעלה, בחצרות המלכים, ושימוש ברוסיצזיזמים רבים לשם תיאור הריאליה של חיי יום-יום. המהדורה הראשונה של תרגום זה נתפרסמה בוורשה בשנת 1882 בשני חלקים, והוא זכה להדפסות נוספות ובכללן בוורשה בשנת 1902.

השינויים בתרגום זה לעומת המקור הגרמני ותרגומו העברי ניכרים כבר בנוסח הצגתו בפני קהל הקוראים על גבי השער: 'די בלוטיגע גקמה אָדער יאַקאָו טיראַדאָ – אַ העכסטיאַינטערעסאַנטער היסטארישער ראמאן פון דער צווייטער (ר) אינקוויזיציאָן געשעהן אין דער צייט פון פיליפ מלך שפּאַניען, (נקמת הדמים או יעקב טיראדא, רומאן היסטורי מרתק מימי האינקוויזיציה השנייה, המתרחש בימי פיליפ מלך ספרד)'. הקבלה בין התרגום העברי של ש"י פיין לבין התרגום ליידיש שנערך על פיו עלידי לינצקי, יש בה כדי להצביע על הבדלים בתפיסה הסגנונית של שניהם. מזה לשון רצופה מליצות מקראיות הנוטה להפשטה ולהגבהה ומזה לשון עממית חד-ממדית הקרובה ללשון הדיבור, המשתדלת לתאר את המציאות כפשוטה, ואינה מקפידה כלל על דיוק תחבירי ועל סימני פיסוק.

המתרגם הוסיף לעומת הטקסט העברי שהיה לנגד עיניו סממנים ריגושיים גדושים ודרמטיים יותר, וכמה דוגמאות ייצוגיות עשויות להמחיש תמורה זו של דרמטיזציה יתירה מצד המתרגם ליידיש. כך מדווח לפי נוסח פיין יעקב טיראדא בביקורו של יוסף נשיא, על מצוקתם וסבלותיהם של האנוסים שנתפסו תוך נסיונם לעזוב את ספרד:

רבים מאחינו אשר חכו עת מצוא לצאת מן הארץ ההיא נתפשו, מהם כבר עלו כליל על מוקדי אש, ומהם עודם אסירי עוני וברזל מתבוססים בעפר ארץ במאסרי חושך וצלמות, וצפויים אלי מות.

ואילו בידיש מתרחב דיווח זה ונשמע קודר ונוזעם יותר, דהיינו:

עתה כבר יכולים להבין מה נורא מעמדם שם של האנוסים. אין לך כמעט אחד מקהלם, מבין העשירים ונשואי הפנים, שלא נשרף באש או שאינו מתענה בגיהנום של האינקוויזיציה ומצפה תוך יסורים קשים מנשוא ליום מותם של מעניו מוצצי הדם. אבוי, רע ומר עד אין סוף הוא מצבם של אחי.⁵³

התיאור המופשט והערטילאי על מעמדם המרטירולוגי של היהודים במשך הדורות, מפי הנזיר-האנוס בגירסה העברית, הוא על דרך ההכללה המופשטת:

ונראה ונתבונן ויחרד לבבנו, כי הפכו על בני ישראל בהלות חושך וירדפום באף, הרוג ואבד, ויחר לנו מאד.⁵⁴

53 השווה: פיין, עמ' 6, לעומת לינצקי, עמ' 5. 54 פיין, עמ' 57.

ואילו בנוסח לינצקי ביידיש המקביל, אנו קוראים: 'כל העמים רודפים אותנו, מגרשים, שורפים וצולים אותנו. מצב זה הדליק בקרבנו אש לווהטת'.⁵⁵ התיאור של גורל עם ישראל, מפי רבה של קהילת עמדין, שבמדינת הולנד, באוזני יעקב טיראדה, מתרחב ביידיש בפרטיו ויש בו משום פנייה ישירה אל איש שיחו. בתרגום העברי בולט הנוסח הכללי הקבוצתי הבלתי-מסוים, כגון:

ואנחנו בנים לאבותינו אשר יצאו בראשי גולים. מה אפוא גורלנו אנחנו? גם אנחנו הננו נודדים וגולים כל הימים. אך לא נסים ונמלטים כי אם מגורשים ונדחים מבית לבית, מעיר לעיר.⁵⁶

ואילו המתרגם ליידיש, בעל הנטייה הבלטריסטית, מפענח את דברי הרב וממקד אותם ברשות היחיד והרבים כאחד. וזו לשונו:

כסבור אתה כי אנו מתגוררים כאן בוודאי מקדמת דנא! הא? הוי, בני, על אלה שמתוכנו שנספו על קידוש השם אין אנו מדברים. אך אנו בעצמנו כבר עברנו כמה טלטולי דרך עד שהגענו לכאן. [...] מאז ימי עריסתנו היו מגרשים ורודפים אותנו מארץ אל ארץ, מעיר לעיר, מבית לבית. את רכושנו שדדו, את גופנו עינו ואת רוחנו דיכאו, עד שנקלענו לכאן.⁵⁷

נטייתו של המתרגם ליידיש להרחיב את היריעה של הרומן 'יעקב טיראדה' ניכרת גם בהפלגותיו בשולי המחזה 'הסוחר מוונציה', אשר מרים, רעייתו של טיראדו, צופה בו בלונדון בדרך מנוסתה מספרד להולנד. לעומת הערתו המאופקת של ש"י פין המתרגם לעברית, בשולי הטקסט, כי 'המשורר הגדול שקספיר לא נטהר מחטאת בני דורו לשנוא את היהודים, והשנאה קלקלה את השורה, ויעשה בנפשו שקר להמיר טוב ברע', הרי משמשת הערה זו שעת-כושר למתרגם ליידיש, להתקפה מוחצת על שקספיר, וללימוד גזירה שווה בין המתרחש על במת החיזיון בלונדון, לבין מה שאירע ליהודים בספרד, וזאת באמצעות הרהוריה של מרים הצופה במחזה של מעשי שיילוק. ואלה הם דבריו בסמיכות פרשיות זו:

והמחבר של השקר המתועב וההלשנה הרצחנית, אף על פי שנתכוון להיות סופר כשרוני, הרי בהלכות קנאות ומשפטים קדומים והתלהמות דתית הוא היה למעשה אותו ראש האינקוויזיציה אשר בספרד; בתחום האמנות היה אמנם שקספיר הגאוני, אך אשר לאנושיות היה בבחינת טורקוומדה העריץ. המתואר על הבמה יכול היה להתרחש לגמרי בצורה הפוכה, אלא שצורר היהודים הסב את המעשה שהיה על חשבון היהודים, בדומה לכל ההלשנות והעלילות, שהיא היתה עדה להן בקרב הוריה, ידידיה ומיודעיה.⁵⁸

57 לינצקי, עמ' 89.
58 השווה: פין, עמ' 104, לעומת לינצקי, עמ' 77.

55 לינצקי, עמ' 5.
56 פין, עמ' 121.

אף הסיום האופטימי של הרומן, על האנוסים היושבים לבטח בהולנד, ממחיש את ההבדל בין התפיסה המליצית הערטילאית של הנוסח העברי לעומת הנטייה הטבעית של המתרגם ליידש לתאר דברים כהווייתם. בניסוח פשטני אך מעוצם. לעומת הסיום העברי: 'קהל בני ישראל מן האנוסים הנודעים בשם הספרדים אשר יסד (טיראדא) באמסטרדם הכה שרש ויצץ ציץ בנידערלאנדען ופרי שוה לגאון ולתפארת',⁵⁹ הרי בסיום בנוסח ביידש 'יאמר:

מאז ועד היום הזה חיים היהודים בנידרלנד כולה באושר ובחופש, במחסה של חוקי המקום ההומאניים ביותר הם קרויים בשם 'שפאניולים' או 'ספרדים'.⁶⁰

הנושא של עלילות יעקב טיראדא, ממשפחת האנוסים, המשתף פעולה עם הצי האנגלי במלחמתו בספרד, וכל זאת כדי להגיע בסיועו למחוז מבטחים בהולנד, יחד עם שאר האנוסים, האחים לצרה, נתפרש לאחר מכן לא רק מתוך האספקלריה המשכילית של ש"י פין, ובעקבותיו בגריסה העממית-בלטריסטית של הנוסח ביידש, מיסודו של המספר יצחק יואל לינצקי. נושא זה של סיפור היסטורי השתלב גם לאחר קרוב לחמשים שנה, במסגרת הפרסומים הבלטריסטיים של הוצאת 'אלטיודיש', ששמה לה למטרה להביא סיפורים היסטוריים ביידש לקהל הקוראים האורתודוכסי בפולין. רומן זה תורגם עתה מן המקור הגרמני עצמו, ככל הנראה, על-ידי יצחק שפירא.⁶¹

תרגום זה הוגש לקורא בדרך מתוקנת יותר מבחינת הסגנון ביידש ומבחינת סימני הפיסוק. כשם שניכרות בתרגומו של פין הפלגות ברוח המליצה והניב המשכילי, בעל מטען אידיאולוגי מסוים, כך קיימים בתרגום זה של שפירא הוספות, דגשים ברוח של יראת שמים, בהתאם למגמותיה של הוצאת ספרים זו. כך אשת אחד האנוסים מצרה על כך שכאן, בספרד, אין לה אפשרות 'לעבוד את האלהים ותורתו'. המצפון נוקפה באשר עדיין לא עזבה את ספרד ולא חזרה בפומבי ליהדות, 'שכן היא חשה רגשי אשמה בפני אלהים והעם היהודי'. לבה ככה בקרבו והיה מקונן על כך שאינה יכולה לקיים בפומבי את ציווייה של התורה.⁶² וכשדובר בחלקו של יעקב טיראדא בביצור מעמדן הכלכלי של הקהילות הספרדיות בהולנד, שוקד המתרגם יראהשמים לציין גם את תפקידו בחיזוקן 'מבחינת לימוד התורה והנאמנות לאלהי ישראל'.⁶³

'עמק הארזים', הספר של אנגילאר, בגירסתו העברית הנודעת של אברהם שלום פרידברג, תורגם גם ליידש על-ידי יונה טרובניק, ממשכילי רוסיה שחיברו סיפורים היסטוריים פופולריים וספרי לימוד של עברית לקוראי יידש.⁶⁴

59 פין, עמ' 144.

60 לינצקי, עמ' 100.

61 ראה עליו: לעקסיקאן, כרך ח', ניריורק 1981, טורים 532-533.

62 יעקב טיראדא, שפירא, עמ' 43.

63 שם, שפירא, עמ' 190.

64 ראה עליו: לעקסיקאן, כרך ד', טורים 119-120.

Изданіе Иосифа К. Хуцанна.

אגילאק גרמ
דיא אינגליקליכע מרים

אָדער
דיא בלוטיגע געשיכטע פון דער אינקוויזיציע

אין העקסע אינשעטאקער היסטארישער נאמאן פון אפאליע פינפטען צייטען, וואס יודען האבען איבער געקראנק אויף זיך אין לאנד אפפאניע.

איבער דעצטע פרייא פאן יונה (הבונה יודעל) טרובניק.

ערסטער טהייל

נאָרוויק פּערפאָסן

דער וועלטליכער
באָס פון אַלער
דיא וועלטליכער

ווילנא

שנה תרמ"ח למ"ק

ДИ УНИВЕРСАЛЬНЕ МІРІОНЪ
Розаѣт
Перевелъ съ ерпейскаго
I. Трубилинъ изъ Житомира.
1888.

אם כי 'עמק הארוזים' בעיבודו של פרידברג זכה לפופולריות ולתפוצה רבתי, הרי עדיין היה צורך להתאימו בגירסתו בידיש העממית לקהל נמענים חדש. השוואה מדוקדקת של שני הטקסטים הללו ללשונויותיהם עשויה לגלות הפרשים אופייניים במעבר מן העברית המקראית המליצית המכלילה לבין הלשון העממית שהיא גם לשון הדיבור. ההפרשים בתוספות ובהשמטות מעניקים בסיכומם צביון שונה לרומן זה גם מבחינת הדגשים הרעיוניים ואיפיון הרוחני של הדמויות הפועלות.

לעומת השם הענייני של נוסח פרידברג: 'עמק הארוזים', סיפור מראשי דרכי האינקוויזיציה בספרד', עלפי ג' אגילאר, הניסוח המקביל בתרגומו של טרובניק, אף הוא ממשכילי רוסייה, בולט בצביונו העממי-סנסציוני: 'די אונגליקלעכע מרים אָדער דיא בלוטיגע געשיכטע פון דער אינקוויזיציע: איין העכסט אינטערעסאנטער ראָמאן פון אַמאָליגע פינסטערע צייטען, וואָס יודען האָבען איבער געטראָגען אויף זיך אין לאַנד איספּאַניע.' (מרים האומללה או סיפור הדמים של האינקוויזיציה: רומן היסטורי מעניין ביותר מימי העבר האפל, על תלאות היהודים בארץ ספרד).

המתרגם מעיד בשער הספר כי נתכוון להגיש לקוראיו 'תרגום חופשי', ואכן, קיים את הבטחתו בגוף הטקסט, על-ידי השמטות ותוספות, ומן הראוי לציין כמה מהן, האופייניות בעיקר מן הבחינה הרעיונית והתיאורית. כך מצויות בידיש הרחבות בדברי הסניגוריה אשר יוליאן הנזיר (שהוא עצמו מעדת האנוסים שבסתר) מלמד בפני המלך פרדיננד על

היהודים ערב הגירוש. לעומת ניסוחיו של פרידברג על התועלת שהיהודים מביאים למדינת ספרד:

מהם יצאו לנו חכמים ונבונים, שרים שופטים ומחוקקים, סוחרי ארץ, עובדי אדמה ועושי בכל מלאכת מחשבת – ומה לנו ולעם כזה אשר בשם אלהיו ילך ודרך אחרת יסל לו בנתיבות אלימות.⁶⁵

הרי טרובניק מוסיף סממנים משלו לגילויי נאמנותם של היהודים, ויש בגירסתו תנופה יתירה בלהט הפצרתו, לאמור:

אין אנו עושים צדק עם היהודים אם סבורים אנו שאין הם ידידינו הטובים. רואים אנו כיצד הם נאמנים ומסורים לנו בכל נפשם ומאדם, הם נלחמים ביחד עמנו נגד אויבינו. אינם חסים על רכושם, על כוחותיהם, על דמם, בשעה שאנו זקוקים לכך. ומה לנו לדרוש יותר מהם? וכי מה זה גורם לנו נזק כיצד הם עובדים אלהים?⁶⁶

הפרשים ברוח זו ניכרים גם בנסיונו של יוליאן להפריך את ההסתה המתנהלת נגד היהודים. נוכח הגירסה העברית, על צביונה האפולוגטידידקטי הנמליך:

אבל מהבילי עם לא כן דמו וחנפי לב שמו אף, ויחשבו על אחיהם רע ויעוררו עליהם שוט קנאה ומשטמה רבה. אז באה מבוכתם ותרב המכשלה, ויהיו אנוסים להמיר דת ולהנזר מעל אלהיהם.⁶⁷

בגירסה ביידיש משתקפת מציאות ריאליט וממשית יותר של נישול ורדיפות מצד בני העם הספרדי:

לצערנו מצויים בקרבנו אנשי רשע וזדון, אשר הסיתו את ההמון, כדי שיוכלו לדגו במים עכורים. בני העם התנפלו עליהם, שדדו אותם, הרגו, שרפו והתעללו בהם בעינויים קשים. מה אפוא הפלא אשר חלק מן היהודים לא יכלו לשאת בסבל והמירו את דתם למראית עין?⁶⁸

בנוסח ביידיש של 'עמק הארזים' ניכרת נטייה לסלק את המטען המטאפורי המייחד את התרגום העברי. הדברים נאמרים כפשוטם ובבהירות. דברי העידוד של הנזיר יוליאן בפני קהל האנוסים על כושר הישרדותו, למרות גילויי ההתנפלות לו בכל דור ודור, מושמעים עתה במישרין ללא מחלצות המשל. והמתרגם מוסיף את פירושו בדבר פשר

65 פרידברג, ח"ב, עמ' 117. על השינויים המהותיים שהכניס ברומן פרידברג בתרגומו העברי, ראה: פיינר, עמ' 324-325. עיבוד נוסף של רומן זה, ראה: ש' ראָטשטיין, דורך בלוט און פייער, לודז 1929.

66 טרובניק, עמ' 70.

67 פרידברג, ח"ב, עמ' 117.

68 טרובניק, ח"ב, עמ' 70.

חזיון זה: "כולים אנו להבין מכאן כי יד אלהים מגינה על עמו החלש כדי לשמור עליו לזמנים טובים מאלה".⁶⁹

בנוסף בידיש מודגש יותר היסוד האפולוגטי, המביע את גאוותו של העם היהודי על גדולי הרוח, ומודגש בו היסוד המרטרולוגי – וכל זאת בסממנים תיאוריים השווים לכל נפש, לעומת הצביון הנמלץ הכללי של הגירסה העברית, על היבטיה ההגותיים. כך, למשל, הרהוריו של יוליאן נמסרים בוו הלשון בעברית:

כי חיי עם וקורותיו לא עם אדם במאזנים ישאו יחד. הן יגוע אדם – ואיו? ועם אשר רוח לאומי אתו, לדור דורים יעמוד.⁷⁰

בידיש מתרחב רעיון זה, ומתווספים לו פרטים שיש בהם מן השכנוע והמימוש, דהיינו:

אדם יחיד יכול למות, אבל לא אומה שלמה, ומה גם אומה כמו היהודים, אשר תורתם, ירושתם היקרה, לנצח נצחים לא תתן להם לגוע.⁷¹

כשיליאן, מורה הדרך היהודי, פונה לפדרו, מבני האנוסים, ומזכיר לו את מורשתו ההיסטורית המפוארת של 'רוחות הנביאים והמלכים, [...] רוחות אלופינו וגיבורינו, צדיקינו וקדושינו כולם, אשר בדברי נפלאותיהם יקומו עד דור אחרון!⁷² הטיעון ברוח זו מתרחב ומתפרש יותר בנוסף בידיש:

זכור נא את משוררינו הקדושים, מלכים, גיבורים, מחוקקים, אנשי מעלה, תנאים ואמוראים, גאונים ומדינאים, אשר לא לשוא חיו בעולם ואשר חכמתם שמורה לנו בעולם כולו בירושה – והיה גאה על מוצאך.⁷³

א"ש פרידברג, אשר נתפרסם בספרות העברית במחצית השנייה של המאה הי"ט בתרגומו ובעיבודיו של הסיפורת ההיסטורית, שזכו לתפוצה רבתי, החליט להעניק מפרי עטו גם לספרות יידיש. הוא התחיל להעתיק אליה גם את מפעלו העברי 'זכרונות לבית דוד', ואף הספיק לפרסם לפני מותו כמה מן הסיפורים הכלולים בו. בהקדמתו לספרו 'פאמיליען פאפירן' שהתחיל לפרסם בשנת 1900 בהמשכים בשבועון 'דער יוד' שבהוצאת 'אחיאסף' בוורשה וכינם בספר,⁷⁴ פרידברג מסביר בהקדמתו כי החליט להעניק את סיפורי חיבורו העברי המסועף גם בידיש פשוטה למען העם. כן מעלה פרידברג, מי שהיה בימי נעוריו משכיל נלהב וקיבל השראה מן הרומנים ההיסטוריים של אברהם מאפו, את האיני מאמין ההיסטוריוסופי שלו, ברוח העידן של 'חייבת ציון'; הוא מזכיר את סבלו של העם היהודי מדור לדור, אך גם מציין בסיפוק כי תמיד נחלץ מצרה, לעומת עמים אחרים, חזקים

69 השווה: פרידברג, ח"ב, עמ' 114-115, לעומת טרובניק, ח"ב, עמ' 68.

70 פרידברג, ח"ב, עמ' 138.

71 טרובניק, ח"ב, עמ' 85.

72 פרידברג, ח"ב, עמ' 129.

73 טרובניק, ח"ב, עמ' 77-78.

ממנו, שעקבותיהם נעלמו מן ההיסטוריה. כן הוא קובע בגאווה ובתקווה, ברוח של חיבת־ציון המסורתית, כי

בכל שנות נדודיו רבות הסבל בגלות הממושכת הוא נושא עמו בדביקות את תורתו, אמונתו ובטחונו האיתן, כי תקופת גלותו תגיע לקיצה והוא עוד יזכה לחזות בעידן המאושר של ימות המשיח אשר הקדוש ברוך הוא הבטיח לו עלידי נביאיו הקדושים.⁷⁵

פרידברג, שנפטר בשנת 1902, כבר לא הספיק לתרגם בשלמותו לידיש את הפרק מתוך 'זכרונות לבית דוד', אשר עניינו הוא גירוש ספרד והמציאות של האנוסים, כמסופר לפי המוסכמה של ספר זה, בעקבות רקנדורף בספרו בגרמנית, של מגילות משפחתיות הנכתבות מדור לדור, על רקע אירועים גורליים בתולדות עם ישראל. לעומת זאת, סטה מן הנוסח האישי האוטוביוגרפי שבו כתובות המגילות הללו ובהן לתרגם ממנו לידיש בצורה הנרטיבית של 'מספר יודע כל', המתאר סדר של אנוסים בספרד במאה הט"ז ואת גורלותיהן של הדמויות המשתתפות בו.

את סיפורו זה, 'דער סדר פון פסח ביי די מאַראַנען' ('סדר של פסח אצל האנוסים'), פרסם פרידברג בשבועון 'דער יוד' בשנת 1900.⁷⁶ שבועון זה נועד לטפח את מגמות התנועה הציונית בקרב קהל קוראי יידיש, אך בו נתפרסמו, נוסף לחומר הפובליציסטי מענייני דיומא בחברה היהודית, יצירות רבות בתחום הסיפורת הקלאסית ביידיש – של מנדלי ושלום עליכם, וכן שיריו של ביאליק שנכתבו עליידו ביידיש. בסיפורו זה של פרידברג טבוע חותם אקטואליסטי, ברוח הציונות בת הזמן, המבוטאת בו אם במישרין ואם בעקיפין. כן מורגשת בו למעשה האווירה של ההווי היהודי המסורתי של ליל ה'סדר' של פסח במשפחה יהודית במזרח־אירופה, אם כי המדובר הוא בנושא של מציאות רחוקה האופיינית ליהודי ספרד.

כדרכם של מתכרי יידיש בעלי התימאטיקה הבלטריסטית המוקדשת לגירוש ולאנוסים, נוהג גם פרידברג להשכיל את קהל נמעניו בנידון הרקע ההיסטורי של סיפורו שעניינו סוגיית האנוסים. וכך מסביר פרידברג:

דם יהודי למכביר נשפך, עד שהיהודים נאלצו לוותר על אמונת אבותינו. אך ככל שהאמונה החדשה נכפתה עליהם, כך נעשתה יקרה ללבם אמונתם הישנה, שנעקרה מלבם, ביחד עם חלק רב של חייהם ונשמתם.⁷⁷

פרידברג מתאר את הנסיבות של התהוות קהל האנוסים, ומדגים אותן בתיאור גורלו

74 ראה עליו: לעקסיקאָן 7 (1968), טורים 466-467; לכסיקון־קרסל, ב, טורים 657-659.

75 ראה דברי הקדמתו ל'פאמיליען פאפירן'.

76 סיפור זה הופיע בגיליון של 'דער יוד' לחג הפסח.

77 שם, עמ' 2.

של אברהם בנבנשתי ובני משפחתו. בנבנשתי, מנכבדי העדה, נכנע ללחצה המאיים של המלכה איזאבלה 'בעלת לב האבן', והתנצר, אך השביע לפני מותו את בנו שיישאר נאמן בסתר למחצבתו היהודית. 'שניהם קוננו, הזילו דמעות ללא הפוגות. האב השביע את בנו שיישאר יהודי נאמן בלבו ויחנך את ילדיו ברוח המסורת היהודית'. הבן, קורוניל, היהודי הנסתר, משמש כשגרירה של ספרד במדינת פורטוגאל, ומנצל את משרתו הרמה כדי לסייע בבריחתם של יהודים לפורטוגאל הסובלנית לפי שעה.

בליל הסדר הנערך בצנעה בביתו של בנבנשתי, שהוא נכדו של אברבנאל, משתתף ר' שלמה אבן וירגא, שחיסל את עסקיו ומכר את נכסיו בספרד, על מנת לעלות לארץ ישראל. תוך תיאור מהלך הטקס של ליל הסדר, כשהמסובים מרבים לספר ביציאת מצרים, מתנהל דיון בעל נופך אקטואליסטי, מסביב לכוונתו של אבן וירגא לעלות לאלתר לארץ ישראל. הוא עצמו קורא למסובין ללכת בעקבותיו, והרי זהו בעיניו הלקח של חג הפסח.

כשם שאבותינו יצאו ממצרים על מנת להגיע לארץ ישראל, כך גם עלינו לנהוג, ולקוות שהקדוש ברוך הוא יוציאנו ממדינה אפילה זו ויוליכנו לארץ הקודש של אבותינו, היא ארץ ישראל, אשר בה כבר נמצאים כיום רבים מאחינו, על מנת לשוב שם באין מפריע לאמונתנו הקדושה.⁷⁸

ר' שלמה אבן וירגא, מבני האנוסים, הופך למעשה בהטפתו לדובר של הציונות בת הזמן. עם קריאת 'הא לחמא' שבהגדה של פסח, הוא מוסיף להכריז בפני המסובין מסביב לשולחן החג, במרתף הסתר של האנוסים:

היום אנו שרויים בסבל וצרות. בשנה הבאה נשב כבר בארץ ישראל, ושום דבר לא יעצור בעדנו לחיות כיהודים בפרהסיה, כמצות אלהינו. השנה אנו משועבדים בגוף ובנשמה, ואילו בשנה הבאה נהיה בני חורין לעבוד את אלהינו כאשר עם לבנו.⁷⁹

כן מתנהלת שיחה בין המסובין, תוך הרהורי דאגתם לילדיהם שיישארו יהודים, כשמסקנתם היא: חייבים אנו להקדים להוציאם מכאן ולהביאם לארצנו הקדושה, שם יישארו הם ובני בניהם יהודים נאמנים באין מפריע.⁸⁰ כנהוג בדיונים על האפשרות לממש את סיסמת העלייה מביא המחבר גם דעות של המסתייגים מסיסמה זו. הסוחר הירונימא טוען כלפי וירגא:

אשריך שאתה בן חורין להפליג כאוות נפשך. אבל אנשים במצבנו, הקשורים בגלל עסקינו עם ארץ זו קשר בל ינותק, מה נעשה. אם נחסל את עסקינו כאן, הרי

78 שם, עמ' 8.

79 שם, עמ' 8.

נתרושש ונגווע ברעב. ונוסף לכך עוד מסתכנים אנו בחיינו, נוכח ההסתה והאיבה כלפי היהודים במדינה זו.⁸¹

לרבישיח עירני זה, המתנהל בין המסובין מסביב לשולחן של פסח, פרידברג מקפיד גם להוסיף סממנים של הווי יהודי אופייני למעמד זה על מנהגיו, והוא אף משלב קטעי שיר בלאדינו, בצירוף תרגומו ליידיש, המושר בפיו של ר' שלמה אבן וירגא (איל קי איס גראנדאָ אי אינסאלהאדא/סאקארא אה סו פועבלא אמאדאָ דע גלות טאל בעפראבאדא – האל הגדול והמרומם ישחרר את עמו האהוב מן הגלות) והמושר גם בהתלהבות על-ידי המסובין, אשר מלותיו מובנות להם היטב.⁸²

שמחת ליל הסדר הופרה על-ידי שוטרי האינקוויזיציה המתפרצים אל תוך המערה, כנהוג במוטיביקה זו בסיפורת הבדיונית המוקדשת לגורל האנוסים. כמה מן המסובין והגלו לברזיל במעמד של אזרחי פורטוגאל, אך גם שם לא שפר חלקם ומתו בה מחולי הקדחת. רק דון אניניאקורונטל, מי שכיהן כשגריר ספרד בפורטוגאל, הצליח להגיע לבסוף לארץ־ישראל ולקיים בה את אמונתו באין מפריע.

ה. אהבה ואמונה לאור סיפורי ההרפתקאות ביידיש

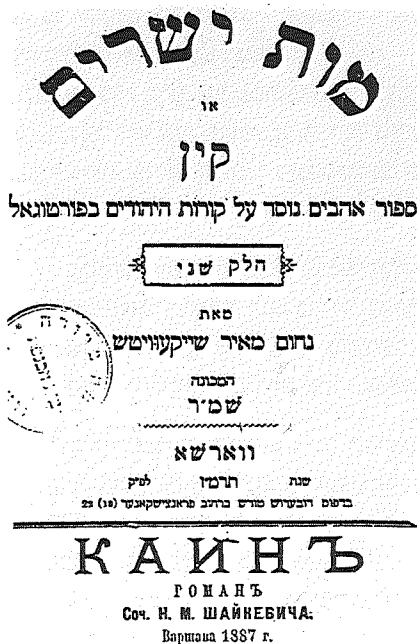
לתימאטיקה של גירוש ספרד ופורטוגאל לסיפורת העממית ביידיש מוקדש חלק נכבד מכלל יצירתו של הסופר נחום מאיר שייקביץ, הידוע בשמו הספרותי שמ"ר. סופר פורה זה נתן את עיקר חילו לסיפורת העממית־סנסציונית ביידיש, אך גם העניק מפרי עטו לספרות העברית.⁸³

שמ"ר זכה לקהל קוראים עממי רב (ובכלל זה גם קוראות). סיפוריו הבדיוניים, בעלי העלילה המפותלת והנוסח הנאראטיבי העממי, זימנו התרחשויות בדיוניות הרחוקות מן המציאות היהודית יחד עם תיאורי הווי יהודי אותנטי במזרח־אירופה במחצית השנייה של המאה הי"ט. צביון זה של כתיבתו ביידיש, על הרכיב הגרמני הבלתי־מותך הבולט בה, עורר את מחאתם של סופרי יידיש בני זמנו, ובעיקר של שלום עליכם הצעיר, שחתרו ליצור ולטפח ספרות ביידיש בעלת צביון אמנותי בתכנה ובסגנונה. בכלל המאגר התימאטי העשיר והססגוני של סיפורי שמ"ר גם מצויה החטיבה של סיפורים על נושאים מתולדות עם ישראל, ובתוכם סיפורים ומחזות על גירוש ספרד ופורטוגאל, שזכו לתפוצה רבתי, של הדפסות ומהדורות הן ברוסיה והן באמריקה, בעקבות השתקעותו בה של המחבר. מביכורי עטו של שמ"ר שהוקדשו לנושא מעמדם של יהודי פורטוגאל וגירושם, יש

81 שם.

82 שם.

83 ראה עליו: לעסקיאָן 8 (1981), טורים 735-745; לכסיקון־קרסל, ב, טורים 925-926.

לציין את סיפורו העברי 'מות ישרים' או קין, סיפור אהבים נוסד על קורות היהודים בפורטוגאל, שפרסם בוורשה בשנת 1887. מסתבר, כפי עדותו של המחבר, כי סיפור זה נכתב עלידו עוד בשנת 1873 ונתקבל לפרסום עלידי ש"י פין בווילנה, אך לא נסתייע הדבר, ככל הנראה מפאת קשיי הצנזורה.⁸⁴

מן הראוי לציין את המשמעות האקטואלית המובהקת המיוחסת לסיפור זה בהבלטה יתירה עלידי יהושע מז"ח, המהדיר והמביא לבית הדפוס, וזו לשונה: 'זרבים התפלאו לראות את דבריו (של המחבר) על גיא החיזיון מה שקרה לאחינו בארצות פזוריהם, וכי הוא כראי מלוטש לראות ולהתבונן את גורל אחינו שהיו נפוצים בארצות רחוקות'.⁸⁵ להלן מז"ח משבח ומפאר את הממשלה הרוסית על יחסה הטוב לאזרחיה היהודים וזאת בניגוד לרדיפות שפקדו את היהודים עלידי האינקוויזיציה.⁸⁶ בשולי סיפורו זה מזכיר שמ"ר את מקורותיו אשר מהם שאב את המידע ההיסטורי על יהודי פורטוגאל, הלוא הם ספרו של מאיר קייזרלינג 'Geschichte der Juden in Portugal', וכן ספרו של 'The Present State of Portugal,' Halliday

סיפורו העברי של שמ"ר שימש מסד ומקור לכמה מיצירותיו ביידיש שהקדיש לנושא

84 ראה: שמ"ר, מות ישרים, דברי הקדמה. וכן עדותו של יהושע מז"ח, מהדיר סיפור זה, שם, עמ' 5.

85 שמ"ר, מות ישרים, עמ' 6.

86 שם, שם.

זה. כך למדים אנו, כי שמ"ר תרגמו ועיבדו ליידיש, ופרסמו בשם 'חתן דמים אָדער די בלוטיגע ליעבע' בשנת 1881.⁸⁷

סיפור בעל היקף של שמונים עמודים הקדיש שמ"ר לנושא זה ושמו: 'גירוש פּאַרטוגאל אָדער דער פּאַלשער הערצאָג' (גירוש פּרטוגאל או הדוכס המדומה) שפרסמו בוורשה בשנת 1894. בראש הסיפור פונה המחבר בדברי הקדמה נרגשים אל 'קוראיו החביבים', ומכריז:

מחזות נוראים תראו [...] בסיפורי מחזות נוראים מן העבר אציג בפניכם. יודע אני שהדבר יכאיב לכם ביותר כשתראו ותשמעו אודות הצרות האלה שפקדו את אחיכם. אבל בזאת תנוחמו כשתזכרו, כי אותם ימים אפלים כבר נעלמו, ובני אדם התחילו לראות גם בכם יצורי אנוש.

יחד עם זאת מרמז שמ"ר על ימי המועקה והמבוכה שפקדו את יהודי רוסיה לאחר הפרעות של שנות השמונים, משבא ומביע את דברי התקווה והנחמה בסוף דבריו: 'מן הסתם תאיר השמש בחלונותינו, כי עת לכל דבר. לאחר הלילה האפל מגיע היום הנאה'. סיפור המעשה של 'גירוש פּאַרטוגאַל' מתרחש בימי הגזירה משנת 1496, מטעם המלך מנואל, על נתיניו היהודים, הפוקד עליהם, בהשפעת בתה הקנאית של איזבלה מלכת ספרד שהוא עתיד לשאת אותה לאשה, לעזוב את מדינתו. הדמות המרכזית של העלילה היא חנה אבן טוב, בתו של אחד מעשירי הקהילה; בחיר לבה וארוסה של חנה הוא הצעיר יוסף, המעוטר בכל המעלות, אשר 'למען עמו ואמונתו היה מוכן תמיד להקריב את חייו'. אף שר המדינה רב ההשפעה, הנוצרי גראנוול, מחזר אחרי חנה. באסיפת נכבדי הקהילה היהודית של ליסבון הוחלט לשגר אל גראנוול רבי'ההשפעה את חנה אבן טוב, על מנת שתשכנעו לעמוד לימין היהודים בפני המלך ולבטל את רוע הגזירה. השר גראנוול אמנם מוכן להגן על חנה ועל בני משפחתה אך אינו מבטיח לה דבר אשר לגורל עדת היהודים כולה. חנה מתייצבת בפני השר גראנוול כדי לבקש את סיועו לאחיה, עדת היהודים, אבל דוחה את הצעתו לנישואין ומצהירה באוזניו: 'מוטב שאשמש כשפחה אצל היהודי הדל ביותר, מאשר להסכים להיות אשתו של איש רם המעלה, שהוא בן דת אחרת'.⁸⁸

בביקורה השני אצל גראנוול, על מנת לשמוע את דבר ההכרעה הסופית בעניין הגירוש, נודע לה שהשר הנוצרי קטרג הפעם בפני המלך על היהודים וזרוז לקיים את דבר הגירוש. נוכח פיתויי והפצרותיו להיענות לחיזוריו היא נאבקת עמו נואשות, כשחרב בידה. ברגע המכריע פורץ לחדר יוסף ארוסה ויורה בגראנוול, כשהוא נוקם באיש האשם באסונם של היהודים. הזוג הצעיר, יוסף וחנה, מצליחים להימלט ללונדון, אך הוריו של יוסף נתפסו על הגבול תוך בריחתם והתאבדו מתוך יאוש, ומותם הוא שהעביע על אושרם של הנמלטים אל מחוז מבטחים.

87 ספר זה לא היה בהישג ידי בירושלים. 88 שמ"ר, גירוש, עמ' 53.

העלילה, בעלת הסממנים השגורים של סיפור הרפתקאות דרמטי וסנטימנטאלי, רצופה הכרזות אידיאולוגיות נרגשות בדבר הנאמנות לעם ישראל ולאמונתו, ברוח עידן חיבת ציון, הן מצד הדמויות הפועלות בסיפור והן מצד המספר עצמו. כך מכריז הצעיר יוסף בפני חנה ארוסתו, כי למרות אהבתו הלוהטת אליה תכריע בהתנהגותו אהבתו לאומה הישראלית שהיא עזה יותר.⁹⁰ ואילו חנה מוכיחה לשר גראנוול כי היהודים הם בגדר אומה, שכן קיימת ביניהם זה דורות אחוות גורל משותף, אף אם חסרים הם מסגרת פוליטית-מדינית. באותו מעמד של הוויכוח ביניהם היא מכריזה בגאווה: 'עמי קטן וחלש, אבל לעומת זאת הוא מלא מרץ, חדור אהבת אדם, רגשות נעלים; משום כך אני גאה בעמי'.⁹¹ ואילו יוסף ארוסה מכריז בלהט באזניה:

בפני לא קיימת סכנה, בשעה שאני פועל למען עמי, אפילו אם יפקדני האסון הגדול ביותר אלך בשלווה ובסיפוק לקראת מר המוות. שכן אין לך דבר נעלה בעולם מאשר לחרף את נפשך למען עמך, שאליו אתה משתייך.⁹¹

בולטת הפרשנות הנרגשת של המספר בשולי המתרחש, הן אשר למצבם של כלל יהודי פורטוגאל, והן בעקבות גורלם הדרמטי של גיבוריו. הוא פותח את סיפורו בסקירת מעמדם של היהודים במדינת פורטוגאל, אשר הושפעו לרעה מאז גירוש ספרד, אם כי תפסו בה עד כה עמדות חשובות.⁹² נוכח הצפייה הדרוכה של יהודי פורטוגאל לגורלם ולהכרעת המלך מוצא המחבר שעת כושר לפנות אל העם היהודי, כשהוא משתמש בכינוי של חיבה 'יודעלע' על דרך הפרסוניפיקציה:

רשאי אתה להתפאר, רשאי אתה להתגאות באופייך הנמרץ, אבל לצערנו, אין אף אחד תופס את ערכך, או יהיה זה נכון יותר לומר, ככל שמבינים את ערכך רודפים אותך יותר וגורמים לך את היסורים הקשים ביותר. אבל לכל עת, עוד יתכן, כי מרצך, בטחונך, יביאו אותך, היהודי המסכן, לגדולות. יתן לך האל כח, כדי שתוכל להחזיק מעמד עד אותו זמן. הוי, חרד אני שלא תאבד בינתיים לחלוטין.⁹³

ניכרים בדיגרסיה נרגשת זו, לא רק דאגתו של המספר לגורל יהודי פורטוגאל מלפני שנות דור, אלא הרהוריו הנוגים על גורלם של יהודי רוסיה בני זמנו. בבואו לתאר את זוועות הגירוש של יהודי פורטוגאל מכריז המספר בפני קוראיו: 'ידי רועדת, עיני מזילות דמעה וכל עצמותי תרעדנה, תוך כתיבת פרק זה'.⁹⁴ הוא מהרהר באותו מעמד ברוב רגש:

צרות רבות כבר פקדו את היהודים האומללים מאז גורשו מארצם. אין לך בעולם אף פיסת אדמה שלא רוותה מדם יהודי ומדמעות של יהודים. אך צרות כאלה

92 שם, עמ' 7.
93 שם, עמ' 41-42.
94 שם, עמ' 63.

89 שם, עמ' 16-17.
90 שם עמ' 22-23.
91 שם, עמ' 49.

שפקדו את יהודי פורטוגאל באותה שנת 1496 לא ידעו עד כה. צרות אלה כתובות באותיות דמים בתולדות העולם כולו. אותם יסורים לא יישכחו ויישארו כאות קלון על מצחה של האומה הפורטוגזית וישמשו תזכורת לכל האנושות.⁹⁵

בצבעים קודרים מתאר שמ"ר מחזות זוועה של גזילת הילדים מחיק ההורים עלידי קלגסי האינקוויזיציה בליסבון על מנת להביאם מאונס בחיק הנצרות. תוך כדי תיאורים דרמטיים מעוצמים אלה הוא מרבה שיחה נרגשת עם קהל קוראיו, ובתארו את יללות ההורים וילדיהם הנואשים, הוא מוסיף לזעזע אותם:

היו אלה יללות שלא נשמעו עד הזמן ההוא. היו אלה זעקות, המסוגלות להרעיד חומות ברזל, הוי, השערות תסמרנה כשמזכירים את המחזות הנוראים של אותם ימים.⁹⁶

המספר מוסיף בין תיאור התעללות במגורשים למשנהו את ביטויי התרגשותו ומקונן מרה:

לא, עמי! אין אני מסוגל ליטול על עצמי לבכות את שברך. העולם כולו חייב לטבוע בים הדמעות. העולם כולו היה חייב להיחרב אילו היו באים להענישו על הצרות והיסורים שעוללו לך. [...] אך יותר מכך יש לתמוה על שוטניך בהוה, וזאת לאחר היסורים הרבים שפקדוך.⁹⁷

בעקבות פרעות הנקם שנעשו ביהודים, כתגמול להירצחו של השר גראנוול בחוצות ליסבון, התרגשותו של שמ"ר המספר מוסיפה להתעצם כשהוא פונה לקוראיו:

כן! כן! אותם יסורים שיהודים סבלו באותם ימים לא יישכחו לעולם בקרב העם היהודי, היה זה חורבן גדול יותר מאשר חורבן ירושלים. [...] אפשר היה להיזכר באותם ימים, כי האדם הוא למעשה חית טרף שוחרת דם.⁹⁸

הסיפור הדרמטי הזה, על תיאוריו והפלגותיו הפאתטיות, מסתיים בשורות השיר שחיבר הצעיר יוסף, והוא מובא כאן ביידיש מגורמנת, ובו השאלה הנוקבת: "עקב האומלל והמסכן / עד מתי תסבל ותהיה נרדף, / עד מתי ימצצו את דמך?"⁹⁹

לגורלם של יהודי פורטוגאל בעידן גירושם וחברת האנוסים שהמשיכה בה את חייה היהודיים בסתר, מוקדש גם המחזה של שמ"ר, 'די שפאָנישע אינקוויזיציאָן'¹⁰⁰ (האינקוויזיציה הספרדית, ניריורק 1900). המחבר מגולל בהקדמתו את קורות יצירתו.

95 שם, עמ' 63.

96 שם, עמ' 64.

97 שם, עמ' 65.

98 שם, עמ' 76-77.

99 שם, עמ' 79.

100 על שמ"ר-שייקביץ המחזאי, ראה: לעקסיקאָן-זילבערצווייג, טורים 2078-2103.

מסתבר, כי חיבר את המחזה עוד בשנת 1884 על־פי הרומן העברי שלו 'חתן הדמים'. המחזה הועלה על הבמה לראשונה בעיר מיקולאייב ברוסיה, וזכה להצלחה מרובה. כן הוא מעיד, כי העלו את המחזה שלו על הבמה של התיאטרון ביידיש בכל התפוצות, ובכל מקום הביא את הקהל לידי דמעות. בניריורק העלו אותו על הבמה פעמים אין ספור בשם 'האינקוויזיציה הספרדית', וכן שמר המחבר, כהודאתו, על שם זה גם עתה, עם פרסומו בדפוס, אף־על־פי שעלילתו מתרחשת בפורטוגאל. בדרכו הסופרלטיבית שמ"ר מסביר את סוד 'הצלחת הענק' של המחזה:

הוא נגע בנימיהלב של היהודי. הד הלילה של אלפי היהודים אשר הועלו על המוקד בספרד(!) הארורה לפני מאות בשנים נגע בכל לבבות היהודים שצפו בו.¹⁰¹

המחזה, כדוגמת הסיפור 'חתן דמים', מגולל את חיי האנוסים לאחר הגירוש. קשרים משפחתיים ביניהם מוכחשים ומוסתרים ומתגלים לבסוף בנסיבות טרגיות. בעלילה נרקמים מוטיבים רומנטיים של קשרי אהבה וסירובים נחרצים של נשים לחיזורים תוקפניים. זוהי אווירה של חשדות והחשדות, של חשש הלשנה והסגרה לידי האינקוויזיציה. בתוך מהלך העלילה משולבים דברי קובלנה, המבוטאים לעתים בשירים המושרים בפי הדמויות, וכן רצוף המחזה הצהרות נואשות בדבר שמירת אמונים לדת ישראל בכל מחיר. דמויות, המוחזקות כנוצרים כשרים לכל דבר, נחשפות במהלך המחזה כיהודים שבסתר. כן מתקיים לעינינו תהליך ההתוודעות המשפחתית של דמויות שלא היו עד כה מודעות למוצאן המשפחתי האמתי, וזאת בנסיבות טרגיות. לגבריאל המלשין למעשה על אמו, אחיו ואחותו ומסגירים למשפט האינקוויזיציה נודע הדבר במאוחר, כשהוא משתדל להצילם מן האש, אך כבר איחר את המועד, כשהוא מוטרד בשל כך על־ידי נקיפות מצפון ומוכה טירוף. לבסוף, זוג הנאהבים, פדרו וז'אקווינה, דוחים בשאט נפש את הצעת האינקוויזיטור הגדול לקבל את הנצרות לשם הצלתם וקופצים אל האש כשהם מברכים ומקדשים את אלהי ישראל ברבים.¹⁰² ואילו הזקן אֶדמן, בעלותו על המוקד, משמיע ברבים את דברי תוכחתו כלפי שופטיו ומעניו בוז הלשון:

אוכלי אדם שכמותכם, עריצים, עד מתי תכסו על מעשי הרצח שלכם במסוה של יראת שמים. הודו בכך שהנכם חושקים לשרוף אותנו, להנות משפיכות דמנו ולשמוע את זעקת הסובלים.

מטען אידיאולוגי ברוח פאתטית של הכרזות נלהבות בדבר הנאמנות לעם היהודי ואמונתו וביטויי קינה על גורלו העגום בין הגויים אצורים בתוך השירים המשולבים במחזה. כך, איזבלה, היהודיה המסתתרת, משמיעה שיר ערש לילדה הרך, ובו היא צופה כי בבוא הזמן ישפכו את דמו מפני שהוא יהודי, ואילו בינתיים, בילדותו הרכה, הוא עדיין

מאושר. כן היא משלימה את שירה בקריאה ובתביעה לאלהים – עד מתי ירשה שיענו את עבדיו הנאמנים והנרדפים, הרועדים בפני כל רחש; כיצד הוא יכול לשתוק שעה שלוחצים וחונקים אותנו על כל צעד ושעל.¹⁰³ עם הדלקת נרות השבת מבקשת אותה זקנה בשיר לכבוד השבת: 'מי יתן ואור הנרות יפיץ את חשכת הגלות'.¹⁰⁴ הנערה ז'אקווינה ופדרו אהובה שרים בהתלהבות שאין הם יראים מפני להבות האש למען אמונתם.¹⁰⁵ ואילו ז'אקווינה משמיעה שיר נוגה בדבר הניגוד שבין הדר הטבע העליו והפורח לבין היהודי הרועד מקור אף בימות הקיץ. לוחצים ונוגשים אותנו, מכים ורודפים אותנו, וצועקים אלי: 'לך לך, יהודי ארור'. לדברי השיר מתוספות גם טענותיה:

במה אשמת יהודי אומלל וגלמוד? למה שונאים ושוטמים אותך. זה אלפי שנים מענים אותך ושותים את דמך. וכי מה עוללת? היכן השגחתך, אלהי ישראל? שורפים אותנו, שופכים דמנו כמים. כבר הגיע הזמן שהעולם יכיר בנו כבבני־אדם.¹⁰⁶

ואילו פדרו הצעיר, החבוש בבית־האסורים של האינקוויזיציה, מתוך תחושה נואשת שגורלו ופסק־דינו כבר נחרץ, משמיע שיר בעל צביון אליגורי על גורל העם היהודי, המוצג בדמות יתום נעזב לנפשו, המשוטט עתה חסר ישע. לפניו אביו היה מחבב ומפנק אותו, ואילו עתה שופכים את דמי כמים, מכיון שאני יתום ללא אב. ובפזמון החוזר קורא אותנו יתום: 'רחמו עלי, הושיטו לי יד ידידותית; רוצה אני לעבוד ולהרויח ביושר את לחמי'.¹⁰⁷ המסר של המחזה כולו והשירים שבתוכו לא היו אפוא בגדר חוויה תיאטרלית המשחזרת מציאות רחוקה, אלא גם נתנו מוצא ופורקן לתחושות קהל הצופים היהודי העממי, להווייתו הקיומית בדורו.

לעומת הסיפור והמחזה רב התוגה, 'האינקוויזיציה הספרדית', המסתיימים באחריתם הטרגית של גיבוריו העולים על המוקד, נהג שמ"ר להגיש לקהל קוראיו גם סיפורים מתחום תקופה זו, שיש בהם מן הפיזיו והנחמה, בכך שגיבוריו ניצלו מרודפיהם. סיפורו, או כהגדרתו על גבי השער 'רומן מעניין', 'דער באַראַן דע אַגילאר' (הברון דה אגילאר), שפרסם בשנת 1890 בא להמחיש תמורה זו.¹⁰⁸

בהקדמתו לסיפור זה מציין המחבר, כי תולדותיהם של היהודים בספרד ופורטוגאל הן מעיין בלתי־נדלה למחבר הסיפורים, העשוי לשאוב את הנושאים שלו מן החיזיון של נהרות דם יהודי שנשפכו שם. כן אפשר ללמוד מפרשה היסטורית עגומה זו, כי היהודי הוא בעל תעצומות נפש, 'והיה מקבל באהבה את היסורים הנוראים למען אמונתו הקדושה'.

103 שם, שם, עמ' 11-12.

104 שם, שם, עמ' 22.

105 שם, שם, עמ' 28.

106 שם, שם, עמ' 45-46.

107 שם, שם, עמ' 68.

108 סיפור זה גם הופיע בהדפסות נוספות בשינוי שם: 'דער באַראַן און די מאַרקויע', באודיסה 1895; ובוורשה 1902. אנו מצטטים לפי מהדורה ראשונה. על קורותיו ואישיותו של דה־אגילאר ראה גם במאמרו של מ' ארבל בחוברת זו.

שמ"ר משיב גם לאלה מן הקוראים השואלים למה סיפוריו מסתיימים תמיד בכי טוב, ומשיב שאין תועלת בסיום שבו ידו של האיש הישר היא על התחונה, ואילו הרשע – אשריהו וטוב לו. הקורא, ובעיקר המון העם, מוטב שיראה כיצד האיש הישר בא על שכרו. בעקבות קריאת סיפורים, שבהם אין צדיק נעזב על ידי הקב"ה, הוא מתעודד מכך ואינו אומר נואש אף בעת צרה.

ניכר מהקדמה זו, כי שמ"ר מתעלם בה מן הסיום הטרגי והמדכדך של יצירותיו הקודמות המוסבות על נושא זה. נוסף להקדמה זו פותח שמ"ר את סיפורו זה בשיר עברי, כדרכו בכמה וכמה מסיפוריו ביידיש, בדבר 'הגבר הנודד בעולם, נרמס ונרדף, אשר לפיח ואפר נפזרו עצמותיו', ואשר 'כל כלי משחית לא יצליחו עליו'.

עתה גובר היסוד ההרפתקני של סיפור מתח על ההיגדים האידיאולוגיים. מעשה באינקוויזיטור הגדול, בארון דה אגילאר, שנתחנך מילדותו כנוצרי ואינו יודע כלל על מוצאו היהודי, ורודף ללא רחמים את הכופרים. הוא מבאי ביתה של המרקוזה גרציה, בת למשפחה עשירה ומכובדת בליסבון. המרקוזה אגילאר מתאהב בבתה היפה של המרקוזה גרציה, איזאבלה, העומדת להינשא ליאזעף הצעיר. בנה של המרקוזה נלקח בכוח בילדותו מאמו וחונך ברוח הנצרות. המרקוזה אגילאר מצווה לאסור את החתן יוסף שלא הגיע בשל כך לטקס כלולותיו. לבסוף מגלה האם, דונה גרציה פרייה, כי אגילאר, האינקוויזיטור הגדול שציווה לאסור אותה, את בני משפחתה ושאר האנוסים שנתגלו כשהם מסובים בליל הסדר במקום סתר, הוא למעשה בנה האבוד שנגזל ממנה בילדותו. היא מוכיחה לו את זהותו ואת מוצאו היהודי עלפי כתובת על קמיע, לפיה שמו הוא משה לאפעץ. למערכת החיים הכפולים של האנוסים, בידעין ושלא בידעין, יש עוד לצרף את עמנואל הצעיר, המשמש מרצון כמרגל מטעם האינקוויזיטור אגילאר, וזאת כתחבולה להציל אנוסים שנלכדו או נחשדו בידי האינקוויזיציה. המסובין במערה בליל הסדר שנאסרו, וכן גם האינקוויזיטור בכבודו ובעצמו, הלא הוא משה לאפעץ, מצליחים להימלט מפני קלגסי האינקוויזיציה דרך מבואות סתר ומגיעים בשלום ללונדון שבאנגליה, המשמשת להם חוף מבטחים. יהודי לונדון עורכים משתה מפואר לברון אגילאר היהודי. אף המלכה של אנגליה כיבדה אותו והזמינה אותו לארמונה. המספר גם מודיע לבסוף כי מעשה אגילאר שנתגלה כבן אנוסים, אשר אביו נשרף על ידי האינקוויזיציה, נתפרסם בעולם היהודי, וכן חיים עד היום, בעיר בוקרשט(?), נכדיו שהם יהודים נאמנים וישרים.

סיפור הרפתקאות זה על זימוניו הפרסונליים המפתיעים רצוף הכרזות בשבח העם היהודי ובגנות שונאיו ורודפיו. הדובר האידיאולוגי העיקרי, המשמר את גחלת היהדות בקרב קהל האנוסים והתובע עלבונה מידי כמה מידידיו הנוצרים, הוא הזקן אנטוניא. הוא מספר להם בסתר על פרשיות מתולדות עם ישראל, כדי לחשל את רוחם במצוקתם; הוא אף מתווכח עם הברון אגילאר, ראש האינקוויזיציה, ומשמיע בפניו את טיעוניו בגנותה. וכך הוא שואל את ידידו הברון, בעוד זה מוחזק כנוצרי לכל דבר: 'זכי סבור אתה, כי אלהים נהנה מכך שמשליכים בני אדם אל האש בעודם בחיים, משום שאינם מאמינים בקדושים הנוצרים'. ועוד הוא מקשה בפניו תוך שיחתם על השליטים: 'למה

אינם מתעניינים באזרחי פורטוגאל כיצד לשפר את מצב מדינתם ושותקים בשעה שלנגד עיניהם היוזאטים פושטים את עורם ומנצלים אותם.¹⁰⁹ אותו אנטוניא, מנהיגם הרוחני של האנוסים, הוא שמנהל את ה'סדר' בליל הפסח ומעודד את המסובין:

בליל החג עלינו לשכוח את צרותינו ולהתמסר לדתנו בכל נפשנו. תודה לאל, שאנו יכולים לשבת כאן בביטחה, לערוך את ה'סדר' ולספר בחסדים אשר אלהים גמל עמנו.¹¹⁰

אחד הביטויים הבלטריסטיים של שמ"ר-שייקביץ, המוקדשים להווית האנוסים בפורטוגאל, הוא סיפורו הקצר יחסית משנת 1879, 'די דרי קמיעות', אשר כונה עלידו במהדורותיו הבאות בשם 'די שיינע רחל'ע' (רחל היפה), שהופיע מחדש בזמנים שונים.¹¹¹ על גבי השער באים דברי הסבר נוספים למשמעות הסיפור:

סיפור זה עשוי לשמש מעין אספקלריה מאירה. יהודים! הסתכלו וראו נכוחה איזה מין עולם היה לפניכם. שבחו את הקדוש במרומים, אשר מנע מכם את הצרות כולן.

בסיפורו זה של שמ"ר מועט למדי היסוד הדיגרסיבי מצד המספר, אך הוא רואה צורך להסביר לקהל קוראיו וקוראותיו שמץ מרקעו ההיסטורי. הנה כי כן תושבי פורטוגאל הנוצרים סירבו לשמוע את השם 'יהודי'.

הם היו מכנים אותו בשמות המבזים ביותר, כגון כופר, אפיקורוס, תת-אדם. כל מי שלא היה נאמן לדת הנוצרית הושלך לכלא, שאליו לא תדרה קרן אור. לאחר מכן היו מייסרים אותו בכל מיני עינויים קשים, כדי שיודה ביהדותו. ולבסוף, כשכבר הודה כנדרש ממנו, יצא דינו לשריפה.¹¹²

להלן רואה המספר צורך להסביר לנמעניו מי הם האנוסים ומשיב מיד:

אלה הם נוצרים למראית עין שקיימו בסתר את מצוותיה של הדת היהודית. היו להם גם בתי מדרש החבויים במרתפים, מקום שבו שפכו את מרי שיחם בפני אביהם שבשמים. הם היו משתדכים אך ורק בינם לבין עצמם.¹¹³

הוריה של הגיבורה הראשית, רחל, נטעו בלבה את האהבה לאמונת היהודים. אביה, הירונימו, עשיר מופלג ואהוב על הבריות, היה גם למדן מופלג וניצל כל שעת כושר, כשהוא מתפנה מעסקיו, לעסוק בתורה בתוך ספרייתו העשירה בספרי יהדות.

109 שם, עמ' 35.

110 שם, עמ' 65.

111 נוסף למהדורת וילנה 1879 גם וילנה 1911; מהדורת ניריורק 1919 סודרה מחדש בדפוס בכתיב חדש יותר, בפיוס מדויק יותר ובהפרדה לפסקאות. המובאות להלן הן לפי מהדורת 1911.

112 רחל'ע, שם, עמ' 2.

113 שם.

רחל היפה, בת השבע־עשרה, סירבה בתוקף להיענות למחזריה הרבים, אך לבה נמשך אחר הצעיר הנוצרי אנטוניא, ההוגה בה אף הוא בהתפעמות. גם לו היא מסרבת להיענות, בגלותה לו לבסוף את סודה הכמוס עמה כי יהודיה היא. אנטוניא מוסיף להיפגש עמה בבית אביה, בנטילת רשות לכך ממנו, אך נהיר לו שלא יוכל לשאתה לאשתו. אחד המחזורים הנמרצים, הרון לעווידוס דה קיניון, מוסיף להתמיד בחיזוריו אחר רחל היפה, ולאחר שנודע לו, תוך בילוש מתמיד של היואיט הרקול, איש סודו, כי הירונימו ובני משפחתו הם אנוסים המקיימים את יהדותם בסתר, הוא מסגירם לידי האינקוויזיציה. אנטוניא, שהוא בן השר, משתדל להציל באמצעות אביו רבי־השפעה את משפחת הירונימו, ובכללם את רחל אהובתו, הנמקים במאסר האינקוויזיציה. בינתיים, תוך פענוח וזיהוי נרגש על־פי סימנים ודאיים של כתובות על גבי שלושה קמיעות עתיקים מסתבר, כי אביו של אנטוניא והירונימו אחים הם. ולא עוד, אף אותו יזואיט המלשין הוא אביהם של שניהם, ואנטוניא נכדו הוא אפוא יהודי לכל דבר. המספר מגולל בינתיים ממחזות הוועה המתרחשים בבית האסורים, שבו אסיריו ממתנינים לגורלם, תוך דמעות, התרפקות, יגון ובכי תמרורים. אך ברגע המכריע האחרון באה הישועה, על־ידי אנטוניא המתחפש לשוטר ומוציאם לחופשי. עכשיו יכול אנטוניא היהודי לומר לרחל אהובתו: 'עתה יכולים אנו להתקשר לנצח. מוצאנו ממשפחה אחת ומדת אחת.'¹¹ בלילה ההוא של הוצאתם מבית הסוהר נמלטו כולם לאנגליה, ושם עדיין חיים נכדיהם כיום הזה (במהדורת ניר יורק תרע"ט הושמט שמה של אנגליה כיעד בריחתם).

אכן קיים שמ"ר, זו פעם נוספת, את הבטחתו שנתן לקוראיו להביא את גיבוריו אל חוף מבטחים, על־ידי הסיום המעודד של סיפורו הפשטני אשר הסתומות שבו מתפרשות לבסוף, תוך הענקת שמץ דבר מתולדות היהודים בפורטוגאל במעטה של סיפור תעלומות ופענוח.

העלילה בסיפורו של שמ"ר מחיי האנוסים בספרד בראשית המאה השבע־עשרה, געהיימע יודען אַ ראָמאַן פֿון דער יודישער געשיכטע אין שפּאַניען (יהודים נסתרים, רומאן מתולדות היהודים בספרד), (הסתייעתי במהדורה של ניריורק 1901) סובבת אף היא על ציר המתח המתמיד בין אהבה ואמונה. כן חוזרים בו המוטיבים השגורים בסיפורת זו של יהודים בעלי מעמד רם בחיי המדינה והכנסיה, אשר מוצאם היהודי מתפענח תוך מהלך העלילה הדרמטית, המונעת על־ידי המציאות ההיסטורית של רדיפת האנוסים מטעם האינקוויזיציה. בהקשר זה מגולל המספר את פרשת האהבה הלוהטת בין בני זוג, המוכנים לוותר על מימושה בשל מוצאם הדתי השונה והמנוגד.

בסיפורו זה של שמ"ר מופיעות לפנינו דמויות בעלות שררה, כגון בעל היד החזקה במדינה, דאנעל דה לרמה, המביים לכבוד המלך והמלכה חזיונות פומביים של שריפת הכופרים במדריד, ואינו מודע כלל ליהדותו ולעומתו – הכומר הנוצרי המוודה בחצר המלך אשר בו בזמן הוא גם מנהיגם הרוחני של האנוסים, ומזהירם בפני סכנות האורבות

להם. יאזה, בנו של אותו מושל תקיף, מתאהב נואשות בדיאנה היפפיה, בתו של הסוחר העשירי האנוס, מיחא; עם הגילוי המפתיע לקראת סיומו של הסיפור בדבר מוצאם היהודי וקשריהם המשפחתיים הריאליים שלא היו ידועים להם כלל, מתאפשר גם מימוש הקשר הרומנטי בין בני הזוג הנאהבים, הנמלטים להולנד בשנת 1604 ומקימים בה את משפחתם. ולא עוד, לפי גירסת הסיפור, בנם הוא אותו מנשה בן ישראל, המנהיג היהודי המפורסם. אף אביו, השליט התקיף, דאנעל דה לרמה, חוזר לחיק היהדות. הוא מחליט לבסוף לחיות כיהודי במחיצת המשפחה של בנו, כשהוא מקדיש שנה תמימה ללימוד התורה ומבקש לחרות על מצבתו באמסטרדם 'חי כנוצרי, רדף את אחיו לשוא'.¹¹⁵

בין השלבים השונים של ההשתלשלות העלילתית, על מזימותיהם של אנשי הכמורה והאינקוויזיציה ועל גורל האנוסים וצפונותיהם, משלב המספר את התקפותיו הבוטות כלפי הנצרות הקאתולית, מנהיגיה ומוסדותיה. הוא מגנה את האינקוויזיציה צמאת הדם.¹¹⁶ הוא משמיע הטחות חריפות נגד הכמורה הקאתולית,¹¹⁷ וחושף את המעשים המגונים המתרחשים במנזרים לנשים.¹¹⁸ לכך עוד מתווספים דברי ההטחה של יאזע הצעיר כלפי הכנסייה הנוקטת מעשי זוועה בשם האמונה הנוצרית.¹¹⁹

גורל האנוסים השומרים בסתר אמונים לדת ישראל אף תוך סיכון חייהם שימש גם נושא לסיפורים ברמה השווה לכל גפש, והופצו בקונטרסים זעירים, בדפוס צפוף ובכתיב מרושל, בתוך הסדרה של סיפורי המעשיות בהוצאת יהודה ליב מורגנשטרן (1869-1914?) החותם על סיפוריו בשם 'הל"ם'.¹²⁰

כך פרסם 'הל"ם' את סיפורו שעלילתו מתרחשת במחצית הראשונה של המאה הי"ח. כדרכם של מרבית הפרסומים העממיים בידיש מכריז גם המחבר במקרה זה על גבי השער של החוברת על תכנו ותכליתו של חיבורו, בזו הלשון: 'סיפור יפה ונדיר על אודות האינקוויזיציה הספרדית לאחר גירוש ספרד: תמונה נכונה של חיי היהודים בזמן האינקוויזיציה הספרדית, לאחר גירוש ספרד, כיצד יהודים פחדו מאוד בזמן האפל ההוא לגלות את יהדותם בפומבי. את בתי הכנסת שלהם קיימו במעמקי המרתפים מתחת לאדמה. מסיפור זה יקבלו הקוראים מושג נכון, מה היה אז מעמדם של היהודים'.

המשכו של סיפור זה נתפרסם בחוברת נוספת באותה שנת 1899 של מורגנשטרן, וזאת כחיבור בפני עצמו ושמו 'גלות שפניא' וכותרת הסבר בצדו: 'סיפור נורא על אודות האינקוויזיציה הארורה בזמן שלא הרשו ליהודים לגור בספרד'. מתוך שני הספרונים הללו מצטייר סיפור המעשה המושתת על הווי האנוסים בספרד עוד בראשית המאה הי"ח. מעשה ברודריג, סרסור בחוגי הסוחרים בספרד, שהתאהב באשת הסוחר העשיר יואל אשריאלי. לאחר שזה גילה לו מתוך אמון בו את סודו בדבר מוצאו מן האנוסים, הלשין עליו בפני האינקוויזיציה כדי לזכות באשתו. לאחר ששוטרי האינקוויזיציה פרצו

115 שמ"ר, געהיימע יודען, עמ' 116.

118 שם, שם, עמ' 82-83.

119 שם, שם, עמ' 97.

120 ראה עליו: לעקסיקאן, כרך ה, טורים 493-494.

116 שם, עמ' 8-7.

117 שם, עמ' 18-19.

**אין די מעג פון
דער אינקוויזיציע**

דו וואלט נישט דרינגען דאס אין דאס וויכטיגסטע נקבאס
פון אלע רעליגיעס, אין דאך האבען סענשען אין איר
נאמען געברענגט אין נערויבס יודען. נאך דער פעסטער
גלייבן אין נאם האט דאס יודישע פאלק גראטעוועט
פון דער גרויסער אינקוויזיציע
העסארישע ציטעלונג פון
י. קרעפל

אינענטרום פונם פערטן
שמחה פריינד
פ ש ע מ י ש ר
— געברויכט פערבאטען —

Z DZIEJÓW INKWIZYCJI
OPowieść historyczna
KSIĘGARNIA I WYDAWNICTWO
SYMCHA, FREUND, PRZEMYŚL
1 9 2 4
PRZEDRUK WZBRONIONY PRINTET IN POLAND

רבקה אברבנאל

אינד העלדיש פערטריגען פון אינד יודישער
פרייענערע, העסארישע ציטעלונג פון די
מעג פון נירוש שפאטיען
פון
י. קרעפל

אינענטרום פונם פערטן
שמחה פריינד
פ ש ע מ י ש ר
— געברויכט פערבאטען —

RIWKA A BARBANEL
OPowieść historyczna
KSIĘGARNIA I WYDAWNICTWO
SYMCHA, FREUND, PRZEMYŚL
1 9 2 4
PRZEDRUK WZBRONIONY PRINTET IN POLAND

לתוך המערה בשעת תפילה, הם הרגו את הסוחר ואת אשתו שהתנגדו להם, ואילו נפתלי, בנם בן החמש, ניצל מחרבם. רודריג, המתחרט לאחר מעשה על הלשנתו הנתעבת, מגדל את הבן היתום, כשהם נודדים כעבור שנים למדינה אחרת, ומגורשים גם ממנה. בתלאות הדרך מת רודריג הזקן, לאחר שנפתלי, הבן שניצל, דאג לו במסירות. לפני שמוציא את נשמתו מתודה רודריג בפני הבן הניצל ומגלה לו את דבר החטא שחטא נגד הוריו וכלל היהודים האנוסים.

נפתלי הצעיר סולח לו לרודריג המלשין, המתוודה בפניו על ערש דווי, ואף מוכן להקריב למען הצלתו את החופש האישי שלו ונאסר לשם כך. המלך שפקד על גירוש היהודים ממדינתו, אשר שמה לא צוין בסיפור, מתרגש ממעשה המסירות של אותו צעיר יהודי ומצווה לשחררו מן המאסר, ולא עוד אלא שחולק לו כבוד, אשר אף יהודי באותם ימים לא זכה לו במדינה זו.¹²¹

תוך כדי מהלך הסיפור המנוסח בצורה פשטנית, משלב המחבר המעבד גם את הסברו המיועד לקהל קוראיו אשר עניין האנוסים לא נהיר לו כל צרכו:

אלה הם יהודים שבסתר אשר ממעמקי לבם היו נאמנים בהם לאלהיהם. [...] האנשים הללו, אשר התרחקו בעל כורחם מעמם ומצפונם הציק להם תמיד על שנאלצו להתרחק מאלהיהם, היו שמחים שמחה יתירה כשהם נאספים במערה זו ופורקים מעליהם עול דאגותיהם ומתפללים ברגש קדוש רק לאל אלהי הרוחות.

ואז היו מגיעים לשלוח כלשהי.¹²²

יונה קרעפעל (1874-1929)¹²³ נזקק, בכלל סדרת סיפוריו העממיים בידיש שחיבר וההדיר בפשמישל, בפולין, בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם הראשונה, בשניים מסיפוריו לנושאים הקשורים בגירוש ספרד ובתנאי קיומם של האנוסים. אחד מהם הוא בעל עלילה רומנטית ונסב על גורל בתו של אברבנאל בחוברת ושמה: 'רבקה אברבנאל: איר העלדיש פערטיידיגען פון איהר יודישער פרויענעהרע, היסטארישע ערצעהלונג פון די טעג פון גירוש שפאניען', פשמישל 1924 ('רבקה אברבנאל: הגנתה רבת הגבורה על תומת הנשים היהודית שלה, סיפור היסטורי מימי גירוש ספרד', פשמישל 1924). בשולי העלילה עצמה משלב המחבר מידע תמציתי למען קוראיו, שאינם בקיאים כל צרכם בתולדות יהודי ספרד. כך הוא מספר להם על פשר דאגותיו של יצחק אברבנאל לגורל אחיו, כשהוא מסביר:

באותם דורות הוציאו יהודי ספרד מתוכם את האישים הגדולים ביותר: משוררים, פילוסופים, רופאים, גאונים ורבנים. הם חיו בעושר ובזוהר ולא טעמו כלל את טעם הגלות.¹²⁴

עתה אברבנאל מודאג לקראת הבאות, נוכח מלחמת הנוצרים בערבים בגראנאדה. הוא מתכנן להקים גדוד יהודי שיטול חלק פעיל במלחמה זו ויוכיח עלידי כך את נאמנותם של היהודים למדינה הנוצרית ויצילם מפני הסכנות האורבות להם, שכן הספרדים יחזיקו להם תודה תמורת מסירותם. אך תכנית זו לא נסתייעה, שכן גראנאדה נכבשה בינתיים בלאו הכי. אברבנאל מפרש כישלון זה:

כי יהודי ספרד, שעה שחיו חיי רווחה, שכחו את אלהיהם ונתערבו עם ספרדים. הוא גם ראה בכך משום עונש אישי, שכן בשל עיסוקיו כשר האוצר פסק ללמוד תורה.¹²⁵

מוטיב נוסף בסיפור זה הוא ההתנגשות המתמדת בין אברבנאל לבין טורקוומדה האינקוויזיטור הגדול, המטכס עצה, כיצד לסלק את השפעתו של אברבנאל היהודי מחצר המלך. קיימת אפוא מתיחות עוינת ביניהם. אברבנאל דוחה בשאט נפש את הצעתו של טורקוומדה שהיהודים יתנצרו תמורת הישארותם בספרד, ומכריז בפניו: 'עוד תראה שאנו נעזוב את הארץ בעירום ובחוסר כל, אבל את תורתנו נישא עמנו בלבנו'.¹²⁶ בתוך הקשר היסטורי זה משולבת העלילה הרומנטית-מרטירולוגית בצורה פשטנית למדי; מסתבר, כי טורקוומדה, לא-יוצלח והולל, אשר כבר נכשל בימי נעוריו בחיזוריו אחר נערה יהודיה ונאלץ בשל כך לעזוב את עיר מולדתו בבושת פנים, מחזר עתה

123 ראה עליו: לעקסיקאן, 8 (1981), טורים 275-277.

124 ראה: קרעפעל, עמ' 3-4.

125 שם, עמ' 22.

126 שם, עמ' 22.

בתוקפנות אחר רבקה, בתו של אברבנאל, 'שהיא יפת תואר וחכמה עוד יותר מזה. נוסף לכך היא בת ישראל חסודה'.¹²⁷

טורקוומדה אינו מוכן להתפייס עבור סכום הכסף המוצע לו עלידי אברבנאל יריבו, על מנת שיסכים להישארותם של היהודים בספרד; תמורת הסכמתו לביטול של גזירת הגירוש הוא מבקש את רבקה בתו ותובע שתיענה לחיזוריו.

אברבנאל, האב המדוכא, מכנס אסיפת רבנים ופרנסי הקהילה המחליטה להשפיע על טורקוומדה באמצעותה של הבת רבקה המוכנה להקריב את עצמה למען עמה, כדוגמת יהודית בשעתה. היא מסכימה לכאורה להיענות לפיתויי טורקוומדה, אך מתכננת להתנקש בחייו. עם פגישתם מסתבר כי טורקוומדה אינו מתכוון כלל לקיים את הבטחתו להיענות לבקשתה, אלא לנצלה בלבד. תוך כדי היאבקותם הוא מגלה כי בכותנתה חבוי פגיון שהיה מיועד להתנקשות בחייו. רבקה רואה כי תוחלתה נכזבה וקופצת דרך החלון, ובלבד שלא להיענות לתאוות תוקפה. טורקוומדה הנכזב זועם, ואילו אברבנאל קובר את בתו בתוגה, יום לפני הגירוש.

בסיפורו זה של קרעפעל לפנינו, כנהוג, צירוף תמים ומאולץ בין מוטיב רומנטי-אירוטי לבין הרקע ההיסטורי-הכללי הבדוי כשלעצמו בחלקו הארי. ניכר היטב כי הסיפור, ככל הסדרה כולה, נועד לקהל נמענים הרחוק תכלית ריחוק מספרות יידיש מודרנית בעלת הצביון החילוני, שהיתה כבר משגשגת בפולין של ימי פרסומו.

סיפור אחר של יונה קרעפעל, משנת 1927, אף הוא דן במצב היהודים בספרד ערב הגירוש ולאחריו. אף כאן מוצאים אנו סקירה אינפורמטיבית אשר לרקע ההיסטורי, על מעמדם של יהודי ספרד בחצר המלך ועל הנוצרים המתקנאים בהם ומשתדלים להצר את צעדיהם. הלא הוא הסיפור: 'דאן פערנאנדא, ערצעלהונג פון די טעג פון דער אינקוויזיציע אין שפאניען' (דון פרננדו, סיפור מימי האינקוויזיציה בספרד). על גבי השער של קונטרס זה פרסם המחבר תתיכותרת בעלת אופי דידקטי-תוכחתי וזו לשונה:

לא תרצח זהו הדיבר החשוב ביותר של כל הדתות. בכל זאת נהגו בני אדם לשרוף ולשדוד יהודים בשמו. אך האמונה האיתנה של העם היהודי באלהיו היא שהצילה את העם היהודי מידי האינקוויזיציה האכזרית.

אשר לעלילת הסיפור, לפנינו מעשה בפרשת אהבה בין דון פרננדו, נוצרי בן המעמד הרם, לבין דונה אלוריה, הבת היחידה של היהודי הנסתר דע אסטערא. סבה עזב את ספרד בשעת הגירוש, אביה המיר את דתו למראית עין, ולאחר שנחשפה זיקתו המתמשכת לאמונתו נשרף בידי האינקוויזיציה, ואילו אחיה הנאסר בידי האינקוויזיציה אינו עומד בעינויים ונפטר במעצר. אלוריה מחליטה לנקום את נקמת בני משפחתה. היא מתחפשת לאיש צעיר המשמש כמשרתו של האינקוויזיטור הגדול. לאחר שהתנקשה בחייו. היא מצליחה להימלט להולנד, ואילו דון פרננדו הנוסע בעקבותיה מתגיייר למענה. הם מקימים

משפחה באמסטרדם וצאצאיהם חיים בה עד היום. המספר מסיים את סיפורו בהרהורים מעודדים על כוח ההשרדות של העם היהודי, כשהוא מציין:

מן האינקוויזיציה נשאר רק זכר דמים בהיסטוריה. אפילו העם הספרדי בוש עד היום על זכר דפים אלה שנכתבו בתולדותיו. ואילו נכדיהם של אותם יהודים שנשרפו על מדורות האש חיים עד היום ויוסיפו לחיות כל עוד שהעולם יתקיים.¹²⁸

1. גירוש ספרד ופורטוגאל כמשל אקטואלי

החוברת של יעקב דרוקרמן, בעל בית מסחר לספרים בנייריורק, 'גירוש שפניא', די געהיימניסע פון דער שפאנישער אינקוויזיציע, (מסתרי האינקוויזיציה הספרדית), שהופיעה בנייריורק בשנת 1898, פורסמה בהקשר האקטואלי של הסכסוך המזוין שפרץ באותה שנה בין ארצות-הברית לבין ממשלת ספרד על רקע של הוויכוח בדבר השליטה בקובה. מלחמה זו נמשכה שבעה חודשים ונסתיימה ב־10 בדצמבר של שנה זו. תוך כדי פעולות האיבה בין שתי המדינות אף הוטבע הצי הספרדי באזור זה. העיתונות האמריקנית הכללית הלהיטה את דעת הקהל, כשהיא מפליגה בתיאור אכזריותו של השלטון הספרדי בקובה.

בתוך הלך רוח זה יש לראות את החוברת של דרוקרמן על אכזריות הספרדים כלפי היהודים בעבר. מגמה תעמולתית אקטואליסטית זו בולטת מן ההסבר הנדפס על גבי השער, בזו הלשון:

סיפור היסטורי אמתי על הזוועות הברבריות ומעשי התעוועים, אשר הספרדים החשוכים, הכמורה ביחד עם העם הספרדי הברברי והממשלה הרצחנית בראש עוללו, עינו וייסרו אנשים חפים מפשע עלידי מכונות האינקוויזיציה השטניות שלהם. הם שרפו בעודם בחיים מאות אלפים בני אדם במסווה הדת, שעה שמטרתם האמתית היתה לסחוט כסף באמצעות הרדיפות הללו. [...] מעשי האכזריות והזוועה אשר הברברים הספרדים עוללו ליהודים החפים מפשע היא מזעזעת. על כל האנושות להרגיש רגשי בוז כלפי אותם ברברים ומעשי התעוועים הנתעבים שלהם אשר הם עדיין מבצעים עד היום, כפי שהקוראים ייווכחו מן העובדות שימצאו בספר זה.

בין זעזועי ונרגש המצטייר כבר משער החוברת מתמיד המתבר גם בהסברים שבהקדמתו, כשהוא מצביע כי התיאור של גירוש ספרד בפני קהל הקוראים באמריקה הוא דבר בעתו. שכן נוסף לכך שיילמד עלידי כך פרק חשוב בתולדות ישראל, 'הרי יעורר בהם

גירוש שפניא

דיא נקדיימניס פון דער שפאנישער אינקוויזיציאן

אורי דאס

פערטרייבונג דער יודען פון שפאניען.

זיינע חזרתי הסמאיימס קענדלונג פון דיא בארימטע נרוואמקייטן וואו
 נרוואמקייטן, וועלכע זייא שאניסע סימפולערינג דערק זענען געווען ניסא
 ליכע פון דעם שאניסען ארויסטערקע, בארימטען פאלק פון דער ספיא.
 דערשער רעזולט פון דער שפיסע, האבען קענאגען, באמערקט און
 געפאלטערט אהאלטיג ספעסן פון זיערע פיליטע אינקוויזיציאנעס
 פאליטען, און דעקלערט זייס ווערענדיק פירענטער ספיסען
 פערטרייבונג פון דער שפיסע, ספעס, ווערענדיק דער יוכי,
 נדך נוקט ווי בלוי פליי פון דערע ספיסעריען צו קיי
 פירענטער: וואס פון דעקלערט פון פירענטער נרווא
 שפניא. וואס ווערן האבען איינגעליטען אין וועסעל
 שפיסען. דיא דעקלערט פון מיליט, וואס דיא
 פירענטער האבען דערק זייא איינגעליטען; דיא
 אכרית פון דיא נרוואמקייטע, וואס דיא שפיסע
 זיינע פירענטער האבען זייערע ניסען דיא אנה
 מיליטען ווערן זייא שפניא. דאס ספעס
 פערטרייבונג ווערן זייא ווערן האבען צו דעקלערט
 פירענטער פון זייערע פירענטער
 פירענטער פון זייערע וועלכע זייא פירענטער
 ספעסן זייא איינגעליטען פון דיא
 זיינע פון פירענטער.

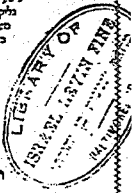
דערפירענטער פון

יעקב דרוקערמאן

מוכר ספרים, 60 קאנאל ספרים, ניו יארק.

קריוו 10 סענט.

דורך פון א. ד. רוקענדיק, 63 קאנאל ספרים, ניו יארק.

דיא

געהיימע יודען.

א ראסאן פון דער יודישער געשיכטע אין שפאניען.

— פו —

נ. מ. שייקעוויטש (שפיר):

פרייו 15 סענט.

מעלאן פון

דיא חיבורו אמעריקען פאבלישינג קאמפ.

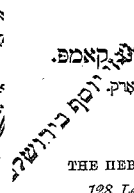
128 לעאנארד סטריט, ברוקלין, ניו יארק.

Published by

THE HEBREW AMERICAN PUBLISHING CO.,

128 Leonard St., Brooklyn, New York.

1917.

רגש של נקם על דם נקיים של אבותינו שנשפך בארץ דמים זו. תוך צירוף רגש הנקמה עם רגש הפטריוטיות והאהבה למולדתו החדשה, היא אמריקה, ירים היהודי היושב בה את תרומתו החשובה לארץ זו ויביא כבוד בכל העולם כולו — מציין המחבר. בגוף החוברת מצורפות באורח מלאכותי שתי חטיבות של חיבורים שכבר נתפרסמו בידי מחברים שקדמו לה, כגון הקונטרס של מ"א ביילינסון המוקדש ליצחק אברבנאל, תוך שינוי הסגנון, סילוק הסלאוויזמים וההבראיזמים שבו והמרתו בנוסח יידיש מגורמנט כנהוג בעיתונות יידיש וספרותה באמריקה של אותם ימים, ושטטוש הנוסח העממי של ההווי במזרח אירופה בלשון הדיבור. תוך כדי תיאור העינויים שבהם התנסה גיבורו, מעדת האנוסים, משלב המחבר את הסבריו על רקע המתרחש בהתרגשות יתירה. לאחר שיהודי ספרד הגיעו למעמדם הרם והנכבד במדינה, נתהפך הגלגל והתחוללה סערה של איבה ושטנה מצד הנוצרים; רוצחים אותם, שורפים אותם. והם נמשלו כצאן ללא

רועה. זהו גם מנת חלקה של המשפחה היהודית המתוארת על ידו.¹²⁹

סבסטיאן, היהודי האנוס הנחקר, מצאצאי משפחת הרב ר' שמואל אברבנאל, משמיע הכרזות על נאמנותו לדת היהודית, למרות שהוא מתחייב בשל כך בנפשו. כך הוא מצהיר, כגירסת הסיפור: 'אני מכיר רק באל יחיד, בורא עולם, שאותו אני ירא ומעריץ בכל מאודי, את תורתו אני אוהב בכל לבי.'¹³⁰

המספר מרבה בפירוט של סממני העינויים שנחקר זה מתנסה בהם. ואילו הרופא המטפל בו, שאף הוא למעשה מבני האנוסים, מזדעזע נוכח זיהוי הנחקר הפצוע, שהוא דודו, ומהרהר בתוגה: 'האם זהו גורל גדולי אומתנו במדינה חשוכה וצמאת דם זו? תוך כדי כך הוא ממלמל כמה שורות מתוך 'ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך' ליהודה הלוי, המובאות כאן במקורן העברי, בצירוף תרגום מקביל ביידיש מגורמנת. להלן מסתבר כי אותו רופא כבר מאס בחיים, וזה שנים הוא שואף לנקום את נקמת הדם השפוך בידי האינקוויזיציה.

עם סיום הסיפור, שכבר נתפרסם למעשה קודם לכן, מוסיף דרוקרמן דברי גנאי משלו למעשי האינקוויזיציה, שמקורם בכנסיה הקתולית ברומא, ושתכליתם היא לא קנאות ודביקות באמונה הנוצרית, אלא רדיפת בצע. כן הוא מוסיף את מסקנתו: 'אבל ההיסטוריה היא חסרת משוא פנים; היא קרעה את המסווה האפל ממעשיהם הבלתי-אנושיים, והציגתם כמות שהם, ועלידי כך הציגתם לחרפה ולדראון עולם לנצח נצחים'.¹³¹ בסיפור המשולב כאן על יצחק אברבנאל, מיסודם של ביילינסון ורקנדורף, חלו עתה שינויים סגנוניים ולקסיקאליים, תוך נייטרליזציה של סממני ההווי היהודי המסורתי במרחב אירופה.¹³² בנאמו שנסא יצחק אברבנאל, על מנת לבטל את גורת הגירוש, נוספו עתה פסקאות בעלות צביון אקטואלי ליהודי אמריקה, כגון:

יהודים אנחנו רק בבית הכנסת ובמשפחה. ואילו בחיים הציבוריים הפומביים ספרדים אנחנו במלוא מובן המלה. על כן, מדוע נגורש מארצנו.¹³³

לעומת זאת, קיצר דרוקרמן את דברי הסניגוריה על היהודים שהתנהגותם היא ללא דופי מבחינה מוסרית לעומת זו של הנוצרים.¹³⁴ בתיאור תגובתו של אברבנאל עם קריאת הנוסח של הכרזת הגירוש, הוסיף עתה דרוקרמן כמה סממנים ודגשים רגשיים. לעומת סיפורו של גיבורו בגירסת ביילינסון 'כמעט התעלפתי' ('איך בין כמעט געבליבן אין חלשות') יספר עתה: 'קדחת נוראה הצייתה את כל קרבי. כמעט שהתעלפתי'.¹³⁵ ('איין שרעקליכער פיבער האָט מיין גאַנצעס אינגערע אָנגעצונדען. איך בין פּאַסט אין אַנמאַכט געפּאַלן'). אף הבעת רצונו של אברבנאל לחלוק עם גורל אחיו הגולים, נוכח בקשתו של המלך פרדיננד שישאר בספרד, נשמעת עתה תשובתו שהיא נרגשת יותר ומורחבת מבחינה רטורית בהשוואה לגירסת ביילינסון. לעומת הנוסח הקצר: 'במקום שאחי יהיו אהיה גם אני', מאריך דרוקרמן עתה בזו הלשון: 'איני יכול ואיני רוצה להיבדל מאחי האומללים. חייב אני לשאת בגורל הציבור.

131 שם, עמ' 16.

132 השווה בעלינסאן, עמ' 7, לעומת דרוקרמן, עמ' 20; 8; 20; 9; 22; 10; 24.

133 דרוקרמן, עמ' 24.

134 שם, עמ' 24.

135 שם, עמ' 27.

אראה את עצמי כבוגד אם אשאר כאן עם רכושי ובווהר מעמדי, בה בשעה שאחי הם שדודים. לא, הוד מעלתו, גורל עמי חייב גם להיות גורלי.¹³⁶

בשולי פקודת הגירוש מרחיב דרוקרמן את פירושו הדידקטי בציינו:

פקודה זו נתנה ליהודים מושג על אהבת האדם הנוצרית. הנאום של הכומר (המציע להם להתנצר) עוד הגביר את רגשי הבזו והשנאה שנתעוררו בלבותיהם. שנאה זו עוד הוסיפה להם אומץ לשאת את הסבל. החלטתם היתה נחרצת, כי מוטב ליטול בידם את מקל הנדודים ולנוע ולנדוד בעולם הרחב, במקום להתחבר אל דת המטיפה לעשות את הטוב ומבצעת את הרע, דת אשר נציגיה גרועים מחיות טרף; שכן אלה טורפות ואוכלות רק בשעה שהרעב מציק להן, ואילו בני הכמורה הקאתולית, בדומה לגיהנום, אינם יודעים שובע אף פעם.¹³⁷

כן נתווספו מטעם המחבר־המעבד סממנים אמוציונליים מעוצמים בתיאור סבלותיהם של גולי ספרד בנדודיהם, וכל זאת כדי לנגח את המדינה הספרדית שבהווה.¹³⁸ ולא נתקררה דעתו של המחבר עד שהוא מוסיף, בתארו את מחזות ההתעללות בגולים וקשיחות הלב כלפיהם, בהפליגם בספינות הרעועות:

חייב אני לציין, כי כמוכח, היתה קיימת קנוניה בין ממשלת ספרד עם הכנופיות של שודדי הים שיבצעו רציחות מעין אלו של היהודים האומללים.¹³⁹

בשולי תיאוריו וסיפוריו מוסיף דרוקרמן כמה הרהורים ברוח הזמן. אמנם שנאת הדת, שהיא נחלת הבורעים בעם בלבד בימינו, נחשבת ככתם וחרפה בעידן הציוויליזציה, הרי ניתן עוד לסלוח לאיש החשוך, שכן מאמין הוא כי בדרך של קנאות דתית הוא גורם קורת רוח לאלהים. אבל האינקוויזיציה היתה קנאית ורדפה לא לשם שמים, אלא לשם אהבת הבצע, ויש להתריע על כך, כי עד היום היא עדיין קיימת בספרד, זו ארץ הדמים.¹⁴⁰ כסיכום לכל אותן הפלגות, בעלות עוקץ אקטואליסטי שקוף, מפגין דרוקרמן את רגשי הפטריטיות שלו, בסיימו את חיבורו בקריאה:

אכן, כבר הגיע הזמן להעביר מן העולם את ממשלת הדמים. מעשה טוב מן הראוי שיבוצע על-ידי זכאי, כפי שנאמר: מגלגלין זכות על-ידי זכאי. ההשגחה העליונה בחרה אפוא באמריקה החופשית, שוחרת בני אדם, לנקום את נקמת דם נקיים שנשפך שם במשך מאות בשנים. תחי אמריקה!¹⁴¹

ברוח זו של החוברת של דרוקרמן, שהופיעה בניירורק בשנת 1891, נתפרסמה גם חוברת צנועה יותר בוורשה בשנת 1899, בסדרת הקונטרסים העממיים בידידיש של הוצאת

139 שם, עמ' 32; 34.

140 שם, עמ' 37.

141 שם, עמ' 48.

136 שם, עמ' 27.

137 שם, עמ' 29, לעומת בעלינסאן, עמ' 17.

138 שם, עמ' 30.

יהודה לייב מורגנשטרן, ושמה 'די מלחמה פון שפניא מיט אמעריקא אָדער די יודישע נקמה אויף די שפּאַנישע אינקוויזיציע. אַ היסטאָריש – וויסנשאַפֿטלעכער ראָמאַן פֿון די לעצטע צײַט' (מלחמת ספרד נגד אמריקה או הנקמה היהודית באינקוויזיציה הספרדית. רומן היסטורי-מדעי!) מן התקופה האחרונה).¹⁴²

נוסח מאופק ורציני יותר לעומת הדרמטיזציה העממית הפתטית של גירוש ספרד, עליידי דרוקרמן, מצוי בחיבורו של פיליפ קראנץ בחיבורו על דון יצחק אברבנאל ובניו, שהופיע בניירורק בשנת 1907.¹⁴³

ככל הנראה קראנץ נעזר בחיבורו בעיקר בספרי ההיסטוריה של גרץ וקייזרלינג. יש עניין לעקוב אחר הערותיו הדיגרסיביות בשולי התיאור של מהלך האירועים: כן יש עניין בהתייחסותו של קראנץ, הסופר החילוני המוצהר, כלפי עולמו הרוחני של אברבנאל. הוא רואה את פעלו על רקע 'אחת מן התקופות האפלות, אולי האפלה שבהן, עידן קורע לב של רדיפות אכזריות, אשר העם היהודי סבל בהן ועדיין מוסיף לסבול במקומות רבים עד היום'.¹⁴⁴

המחבר סוקר באריכות ובהרחבה את קורות היהודים בספרד הנוצרית עד הגירוש, תוך מעקב מפורט אחר מאבקי הכנסיה הקאתולית ונציגיה נגד היהודים והאנוסים. על רקע זה הוא מגולל בפרוטרוט את קורותיו של אברבנאל, על דרך האידיאליזציה המופלגת של פעילותו הציבורית למען אחיו היהודים. כן הוא מעלה על נס את השכלתו המעמיקה והרבי-צדדית. הרי הוא ש'נתן דוגמה נשגבה לאחיו האומללים והמיואשים'.¹⁴⁵ אף בימי שבתו בראשונה בפורטוגאל 'היתה על ראש דאגותיו [...] טובת בני עמו והוא ביקש תמיד לסייע בידי אחיו הנרדפים'.¹⁴⁶ לפי גירסת קראנץ, אברבנאל קיבל על עצמו את התפקיד הנכבד של שר הכספים ויועץ המלך בספרד, לא מתוך שיקולי תועלת אישית, אלא למען אחיו הנרדפים ושימש להם מגן ומחסה הודות להשפעתו ומעמדו בחצר המלך, שבו שימש להם כמליץ יושר, ובעיקר ניצל את מעמדו, כדי להצילם מצפרני האינקוויזיציה.¹⁴⁷ לצד שבחי אברבנאל אין קראנץ, בעל העמדה החילונית המוצהרת, מתעלם מהשקפותיו ביחס לפילוסופיה: 'במובן זה לא נבדל הרבה מרב אורתודוכסי, אשר התלמוד הוא בראש מעייניו [...] והמשועבד לאות הכתובה שבו. כן הוא מציין בניהמה של הסתייגות, כי 'אברבנאל גם האמין שיהודי ספרד נענשו עליידי הרדיפות בשל גילויי הכפירה שנתרבו בקרבם'.¹⁴⁸ כן היה 'אורתודוקס מחמיר', אשר האות הכתובה במקרא היתה מעל לכל חקירה.¹⁴⁹

142 חוברת זו אינה בנמצא בירושלים, ומן הנמנע היה עבורי לעיין בה. היא מופיעה ברשימת הפרסומים של בית מסחר הספרים של י"ל מורגנשטרן.

143 על קראנץ ופעילותו ההיסטוריוגרפית הפופולרית, ראה: לעקסיקאן, כרך 8 (1981), טורים 243-249.

144 קראנץ, עמ' 6.

145 שם.

146 שם, עמ' 31-32.

147 שם, עמ' 31.

שלא כדרוקרמן, שהיה מונחה עלידי מטרות תעמולתיות שהזמן גרמן, ושהצביע על אדישותם וקשיחות לבם של הספרדים כלפי סבלם של היהודים נוכח גזירת הגירוש, לא נמנע קראנץ מלציין כי נוכח זעקותיהם המרות של המגורשים, המתקהלים סביב קברות אבותיהם, 'אפילו נוצרים קתוליים לא עצרו בעד דמעות השתתפותם בצערים'.¹⁵⁰ לעומת זאת, קראנץ חוזר ומטעים את מוטיב העונש שפקד את ספרד בשל חטא הגירוש:

היהודים קללו את המדינה, אשר חיו בה בנעימים כאלף שנה לפחות, ואשר בה הגיעו למרום המדריגה של השכלה ותרבות – ומדינה זו אכן היתה מקוללת. אחרי גירושם התחילה ההתמוטטות של הממלכה הספרדית.¹⁵¹

הוא גם יודע לספר, כי אצילי ספרד קבלו על ההתרוששות הכלכלית של המדינה ולא פעם הודו והצהירו, כי אילו היו צופים מראש את התוצאות ההרסניות הללו, היו מתנגדים לפקודת הגירוש מטעם המלך פרדיננד.¹⁵²

בדרך כלל יש לציין את סגנונו הענייני-המאופק של קראנץ, הבא לספק מידע היסטורי לקהל נמעניו המשכילים יותר, ללא סממני דרמטיזציה בלטיסטיה ברמה רדודה ופשטנית. בקונטרס הצנום בסדרת ה'פאלקס ביבליאטעק' משנת תר"ע, 1910, פרי עטו של העתונאי והסופר ישעיה אייגער (1873-1940),¹⁵³ די שפאנישע אינקוויזיציע און די יידן ('האינקוויזיציה הספרדית והיהודים'), מצוי מידע כללי על מוסד האינקוויזיציה בהיסטוריה של אירופה הנוצרית, תוך ציון דרך פעולתה ושיטות העינויים הנוראים שאותן נקטה, כשהמחבר מציין מתוך סלידה: 'קורות האינקוויזיציה הן תולדותיה של האכזריות האנושית, של קנאות פראית ואכזרית – הוא הפרק רווי הדמים העגום ביותר בתולדות האנושות בכללותה'. ולא שיער אז המחבר שבאחד הימים יהיה הוא עצמו קרבן השואה האכזרית בלודז' שבפולין.

יחד עם פרקי מידע כללי אשר אייגער מביא בחוברת שלו מצויות אף כאן הפלגות דרמטיות נרגשות. כך הוא מתאר את היללה המרה הפורצת מבתי היהודים המקוננים, ומוסיף: 'אבל דמעות האומללים לא נגעו ללב האבן של הרודפים'.¹⁵⁴ ומשמגיע לתיאור מעלליו של האינקוויזיטור טורקומדה, הוא קובע בפסקנות:

בתולדות העולם אין מוצאים שם של רוצח כמותו, אשר שפך דם רב של בני אדם, [...]. אשר ארגן את מעשי הרצח שלו בשם האמונה הקדושה.¹⁵⁵

המחבר מסיים את דברי החוברת הצנומה בהרהור נוגה על מעללי האינקוויזיציה כלפי היהודים ושאר הכופרים בעיקר הנוצרי: 'וכל זאת נעשה בשם האמונה הקתולית הקדושה,

152 שם, עמ' 48.
153 ראה עליו: לעקסיקאן, א, טורים 27-28.
154 אייגער, עמ' 14.
155 שם, עמ' 15-16.

148 שם, עמ' 30.
149 שם, עמ' 56.
150 שם, עמ' 46.
151 שם, עמ' 47.

המלמדת כי יש לאהוב את חברך כמוך!¹⁵⁶

בכלל סיפוריו של מאיר להמן, המושתתים על פרשיות דרמטיות בתולדות עם ישראל, מצוי גם הסיפור רחבי-היריעה, שעניינו מעמד האנוסים בספרד ופורטוגאל במאה ה־17, בימי קרל החמישי, שנרדפו על־ידי האינקוויזיציה לאחר חשיפת זהותם והתנהגותם היהודית, והצליחו לבסוף להימלט להולנד. המחבר, מאיר להמן (1831–1890), עורך השבועון Der Israelit, שהופיע החל משנת 1860, היה מן הדמויות הבולטות בקרב היהדות האורתודוקסית בגרמניה. ואכן, ברוח זו גם חיבר את סיפורי ההיסטוריים, שנועדו לחשל את הנאמנות למסורת היהודית אף בשעה שהדבר כרוך בסכנת חיים. את ספריו, וכן את מאמריו, כתב להמן בגרמנית.¹⁵⁷

לעברית תורגם הספר בידי מבש"ן, והופיע בשנת 1895 בפטרבורג בשם 'בית אגילאר, סיפור מחיי האנוסים בספרד'. ואילו ליידיש תורגם בשם 'די שפאָנישע אינקוויזיציע' בידי יצחק שפירא, והופיע בוורשה בשנת 1921, בסדרת הוצאת הספרים בעלת הציבון המסורתי, 'אלטיודיש', והגיע עד להדפסה רביעית בשנת 1928.

תכליתו החינוכית של רומן זה ברוח היהדות היראית ניכרת לא רק מן ההפלות הדיגרסיביות של המחבר ודמויותיו הבאות בשולי תיאוריו ועלילותיו, אלא בעיקר מדברי השפתו בסיומו. אמנם אימי האינקוויזיציה כבר חלפו והגענו לעידן החופש והדרור, מסכם המחבר:

אך הדורות החיים כיום שוכחים לעתים קרובות מה סבלו אבותינו למען אמונתם, וזונחים את ירושתנו היקרה כדבר שאין חפץ בו. מן הראוי שיהודים רבים, ובעיקר בני הדור הצעיר, יבינו כי עליהם להיות נאמנים לאמונתנו באומץ. מן הראוי שכולם יכירו בכך, כי לעם ישראל אין אוצר גדול מזה, מאשר תורתו האלהית וחוקיו האלהיים. אות ומופת לכך נתנה לנו משפחת אגילאר.¹⁵⁸

ספרו זה של להמן קיבל את צביונו היהודי המסורתי המודגש גם באמצעות סגנונו של מתרגמו ליידיש. השיחות ברוח של יראת שמים הטביעו בו חותם יראי ברוח ההווי המסורתי של יהודי מזרח-אירופה וקירבו את המתרחש בו ואת שיחן ושיגן של הדמויות הפועלות בו לעולמם שבהווה. צביון זה מתעבה ומתעצם על־ידי השימוש בצירופי הבראיזמים השגורים בלשון הדיבור של דוברי יידיש יראי־שמים כגון: 'ער האָט מקדש השם ברבים געווען'.¹⁵⁹ המחבר מבליט בהדגשה מיוחדת את מעמדי התפילה היהודית של דמויותיו. מנואל, היהודי שהשהה את יציאתו מפורטוגאל ושרוי עתה בעינויי האינקוויזיציה, מרים עינוי כלפי שמים וקורא בדביקות: 'שיתקיים רצונך, ריבוננו של עולם!'. הוא נענה ממרומים: 'אל תירא ואל תחת, כי אתך אני וקרובה ישועתך לבוא'.

156 שם, עמ' 16.

157 על להמן וחיבוריו, ראה: אנציקלופדיה, כרך 10, טורים 1582–1583.

158 להמן, עמ' 162.

159 שם, עמ' 124.

והדברים מתורגמים במקביל מעברית ליידיש.¹⁶⁰ הנער רפאלו למד את תפילות היהודים וקורא בכל נפשו ומאודו את תפילת 'קריאת שמע'.¹⁶¹ ואילו קהילת האנוסים הקטנה נפרדה מבית הכנסת במקום הסתר, ערב צאתה את הארץ: 'בדביקות ובחום נשא ציבור זה את תפילתם לאלפים, השמיע את "הקדיש" האחרון, והזילו דמעות נאמנות'.¹⁶² בתוך פרשיות העלילה והמעמדים הדרמטיים של דרכי הזיהוי הסבוכים אשר למוצאן היהודי של הדמויות המופיעות ברומן זה, משולבים תיאורי נוף ומבנים של ערי ספרד, אורחות חיים, ופירוט רב של סדרי האינקוויזיציה, על דרכי החקירה ושיטות העינויים. יחד עם זאת מוצא המספר, והמתרגם בגירסתו ביידיש בעקבותיו, להפליג לתיאור נאמנותם של יהודי ספרד ללשונם שאימצו להם בספרד ושומרים לה אמונים ודבקים בה אף בארצות פזריות באירופה.¹⁶³

מעבר לתרגומים ולעיבודים ליידיש לגילוייהם הניזונים מן התרגומים והעיבודים מגרמנית לעברית, מן הראוי גם לציין את תרגומו ליידיש של הסיפור העברי מפרייעטו של בן־אביגדור (אברהם ליב שלקוביץ), 'לפני ארבע מאות שנה', שהופיע לראשונה בווארשה בשנת 1892, עם ציון ארבע מאות שנה מאז גירוש ספרד. סיפור זה, המתאר את התקופה ההיא, רווי בצד העלילה הרומנטית, דיונים והצהרות למכביר של נאמנות לעם ישראל ודביקות במסורתו, לפי מערכת המושגים של תקופת פירסומו. הוא הובא בתרגום גם אנונימי בפני קהל קוראי יידיש בשנת 1911, במהדורת־כיס זעירה על־ידי הוצאת ספרים 'פאמיליענבלאט' שנוסדה בעיירה נאָדבורנה שבגאליציה, ושמו עתה 'דון מיגואל פון שפאָניען'. היסטאָרישער ראָמאַן פון דער צייט פון גרוש שפאָניען. (דון מיגול מספרד. רומן היסטורי מן הימים של גרוש ספרד).

ז. הערות סיכום

הגילויים הז'אנריים השונים של הספרות ביידיש, השווה לכל נפש, שנסקרו ונבדקו בדברינו, הם בבחינת תוספת מאלפת ונחוצה להשלמת התמונה הריאלית של התייחסות לחיזיון של גירוש ספרד בספרותנו הרב־לשונית במחצית השנייה של המאה הייט וברבע הראשון של המאה העשרים. ספרות עממית זו ביידיש התפתחה ואף שגשה במקביל לספרות יידיש על גילוייה האמנותיים הקלאסיים של יצירות מגדלי, פרץ ושולם עליכם, והיה לה קהל נמענים מגוון ורב, כמוכח על־ידי התפוצה להדפסותיה ולמהדורותיה במזרח־אירופה ובארצות־הברית.

160 שם, עמ' 62.

161 שם, עמ' 69.

162 שם, עמ' 27.

163 שם, עמ' 101.

ספרות עממית זו בידיש, של בלטריסטיקה והיסטוריה, בנוסח השווה לכל נפש, על נושאים מתולדות עם ישראל, היא כחוליה שלישית לחזיון המסתמן בקרב יהדות גרמניה, החל בשנות הארבעים של המאה התשע־עשרה, של פירסום סיפורים רומנים, ואף שירים ומחזות בלשון הגרמנית, אשר נושאים הם אישים ופרקים מתולדות עם ישראל. בשלב השני לתפוצתה נקלטה ספרות זו במזרח־אירופה, ברוסיה בעיקר, החל בשנות הששים, והוסיפה לשגשג עד ראשית המאה העשרים, בתרגומים ובעיבודים בלשון העברית. השלב הבא בתהליך זה, שתואר בהרחבה בחיבורנו, מתגלה עתה בתרגומים ובעיבודים בלטריסטיים למיניהם בלשון יידיש, הניזונים מהפירסומים הללו בעברית, כשהם מותאמים לטעמו ולמערכת מושגיו של קהל נמענים חדש. הנושא של גירוש ספרד וכל הכרוך בו הוא מן המרכזיים בספרות זו, בצד מיגוון נושאים אחרים השאובים מתולדות עמנו, ובצד סיפורת עממית עניפה בידיש, המושתתת על המציאות היהודית שבהווה. ספרות זו, על גילוייה הפשטניים לכאורה, מבחינת תפיסת הנושא, סגנונה ולשונה הלא־בררניים ביותר, תרמה רבות לחישול המודעות לתולדות עם ישראל, בגילוייהן הדרמטיים, ולו גם בכלים בלתי־הוקצעים של ספרות בדיונית, מתורגמת ומעובדת, על צירופיה הקומפילאטיביים.

מעבר לטיפוח המודעות לעבר ההיסטורי של העם היהודי, הביאה ספרות זו לקירוב רחוקים ונדחים, על־ידי חישול תחושת האחוה של יהודי השבטים האשכנזים עם אחיהם לצרה, הספרדים. נוסף לטיפוח התפיסה המרטרולוגית של הוויית העם היהודי בגלות, השומר בחירוף נפש על אמונתו, היא תרמה את חלקה בביצור המיתוס האידיאלי והשרשתו בקרב יהודי מזרח־אירופה של המאה הי"ט בדבר קיום דמותה של יהדות ספרד בעבר, כציבור של רוזנים ושרים, אנשי צבא בכירים ואנשי מעלה בכל תחומי הרוח והמדע.

הפניות ביבליוגרפיות

א' אופק, ספרות הילדים העברית – ההתחלה, תל־אביב 1979.	אופק
י' אייגער, די שפּאַנישע אינקוויזיציע און די יידן, לודז' תר"ע.	אייגער
<i>Encyclopaedia Judaica</i> , Jerusalem 1971, vol. 10.	אנציקלופדיה
מ"א בעלינסאן, גלות שפּאַניא, אודיסה תרנ"ד-1894.	בעלינסאן, גלות שפּאַניא
ז'ון יצחק אברבנאל, קול מבשר, 5 (1865), גל' 26, טורים 404-405; גל' 27, טורים 419-422.	אברבנאל
ג' בך־ארי, דימויים היסטוריים וצמיחתה של מערכת ספרותית־לאומית חדשה, תל־אביב 1993.	בך־ארי
י' דרוקערמאן, גירוש שפּאַניא, די געהיימניסע פון דער שפּאַנישער אינקוויזיציאן, ניו יורק 1898.	דרוקערמאן
ש' הלקין, זרמים וצורות בספרות העברית החדשה, ירושלים 1984.	הלקין
ש' ורטס, 'בין מציאות היסטורית לתאור סיפורי – בין יהודים לפולנים, בכתיב ש"י עגנון', גלעד יא (1989), עמ' לט-קס.	ורטס
—, 'גירוש ספרד באספקלריה של ספרות ההשכלה', פעמים, 57 (תשנ"ד), עמ' 48-81.	ורטס, גירוש

טרובניק
 מרים אָדער די בלוטיגע געשיכטע פון דער אינקוויזיציע. וילנה, כרכים א-ב תרמ"ח.
 א' יוד אין שפּאַניען, קול מבשר, 5 (1865), גל' 5, טורים 73-77.
 י"י ליגעצקי — ל' פּיליפּסאַן. די בלוטיקע נקמה אָדער יאַקאָו טיראדא, ורשה 1882, 1902.
 לעהמאן
 לכסיקון־קרטל
 לעקסיקאָן־זילבערצווייג
 לעקסיקאָן־כהן
 לעקסיקאָן
 מאָרגענשטערן
 מאָרגענשטערן,
 גלות שפּניא
 מעצקער
 פיין
 פיין
 פיינגולד
 פיינער
 פרידברג,
 פרידבערג, דער סדר
 פרידבערג, פּאַמיליען
 קרעפעל
 קרעפעל, אין די טעג
 רקנדורף
 די שול
 ש"ר, גירוש פּורטוגאל
 ש"ר,
 ש"ר, דער באַראַן
 ש"ר, מות ישרים
 ש"ר, רחלע
 שפּאַנישע אינקוויזיציאַן

ה'הל"ם [יהודה ליב מאָרגענשטערן] גלות שפּניא, ורשה תרנ"ט.
 י' מעצקער. דאָן יצחק אברבנאל, ניו יורק 1941.
 ב"צ פיין, ציון וירושלים, גאלאץ 1911.
 פיךפּיליפּסון, יעקב טיראדא, וילנה 1879.
 ב"ע פיינגולד, 'על ספרד בספרות העברית החדשה', ספר ישראל לוין, תל־אביב תשנ"ה, כרך ב', עמ' 205-226.
 ש' פיינער, השכלה והיסטוריה, ירושלים 1995.
 א"ש פרידבערג, עמק הארזים — סיפור מראשית דרכי האינקוויזיציה בספרד, ורשה תרל"ו, א-ב.
 א"ש פרידבערג, דער סדר פון פסח ב"י די מאָראַנען, דער יוד, ב (1900), גל' 17, עמ' 2-11.
 פּאַפּירן א"ש פרידבערג, פּאַמיליען פּאַפּירן, ורשה תר"ס.
 י' קרעפעל, רבקה אברבנאל, פּשמישל 1924.
 י' קרעפעל, דאָן פּערגאנדאָ, אין די טעג פון דער אינקוויזיציע, פּשמישל 1924.
 Herrmann Reckendorf, *Die Geheimnisse der Juden*, Leipzig 1857: Der Wanderstab, Vol. IV, pp. 3-39.
 'די שול אונטער דער ערד', קול מבשר, 6 (1866), גל' 19, טורים 296-297; גל' 21, 328-325; גל' 22, 343-340; גל' 23, 361-360; גל' 24, 374-372; גל' 26, 408-407; גל' 28, 440-439; גל' 29, 456-457; גל' 30, 473-471; גל' 32, 502-503; גל' 37, 565-567.
 ש"ר, גירוש פּאַרטוגאל אָדער דער פּאַלשער הערצאָג, ורשה 1894.
 —, געהיימע יודען, ניריורק 1901.
 —, דער באַראַן דע אַגילאַר, ורשה 1890.
 —, מות ישרים און קין — סיפור אהבים נוסד על קורות היהודים בפורטוגאל, ורשה, חלק א' תרמ"ז, חלק ב' תרמ"ו.
 —, די שיינע רחלע, וילנה 1911.
 —, נ"מ שניקעוויטש, די שפּאַנישע אינקוויזיציאַן, ניו יורק 1900.